

מחברת רווחה לחברת שוק: מצוקה כלכלית בקיבוץ

עורכים: מיכל פלגי ודני זמיר

סדרת ניירות עמדה בנושאי הצדק החברתי

המרכז לצדק חברתי ודמוקרטיה ע"ש יעקב חזן במכון ון ליר בירושלים

בשיתוף המכון לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי
אוניברסיטת חיפה

חוברת 6

THE CENTER FOR SOCIAL JUSTICE AND DEMOCRACY
IN MEMORY OF Y. CHAZAN AT THE VAN LEER JERUSALEM INSTITUTE

From Welfare to Market Society: Economic Distress in the Kibbutz

Editors: Michal Palgi and Dani Zamir

עורכת מפיקה: שרה סורני

עורכות לשון: אורנה יואלי וזהבה כנען

© תשס"ח–2008, מכון ון ליר בירושלים
דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

המרכז לצדק חברתי ודמוקרטיה ע"ש יעקב חזן במכון ון ליר בירושלים
הוקם באוגוסט 2000 בידי מכון ון ליר בירושלים והקרן להנצחת יעקב חזן.
המרכז לצדק חברתי שואף לשלב בין דיון תיאורטי ופעילות אקדמית לבין
עשייה חברתית והשפעה על מקבלי החלטות.

מטרות המרכז

- א. לפעול לקידומה ולחיזוקה של החברה בישראל תוך התייחסות לסוגיות של צדק חברתי על מכלול היבטיו הערכיים, החברתיים והכלכליים.
- ב. לערוך מחקרים בתחום הצדק החברתי, בנושאים כגון: חינוך, שוויון הזדמנויות בהשכלה, חלוקת הכנסות, מיסוי ובעלות על קרקעות.
- ג. לפתח גישה לחלוקת משאבים חברתיים, שתשמש בסיס למדיניות חברתית צודקת.
- ד. להפיץ את המידע בנושאים אלו ולהעלותם על סדר היום הציבורי.
- ה. להעמיק את שיתוף הפעולה עם גופים בעלי עניין במטרות אלו בארץ ובעולם.

צוות הנהלת המרכז

פרופ' גבריאל מוצקין, פרופ' אריה ארנון, אלישע שפירא, יעלה גרנות, נעמיקה ציון

כתובתנו: המרכז לצדק חברתי ודמוקרטיה ע"ש יעקב חזן במכון ון ליר בירושלים,
רח' ז'בוטינסקי 43, ת"ד 4070, ירושלים 91040; אתר האינטרנט www.vanleer.org.il
טל' 054-7689181, 02-5605253; פקס: 02-5619293

תוכן העניינים

7	מבוא: השינויים שהתחוללו בקיבוץ מיכל פלגי
14	מרווחה לשוק: מצוקה כלכלית בקיבוץ דני זמיר ומיכל פלגי
23	המעבר מחברת רווחה לחברת שוק וההבדלים בין הקיבוצים ברמת המצוקה דני זמיר
52	מערכת הבריאות והמצב הכלכלי של הקיבוץ גילה אדר
62	חויית המצוקה הכלכלית: השוואה בין חברי קיבוץ במצוקה לאלו שאינם במצוקה מיכל פלגי ואליאט אורחן
87	השינוי ומצוקות החברים בקיבוץ הדיפרנציאלי אברהם פווין
104	ביבליוגרפיה
109	רשימת המשתתפים

מבוא: השינויים שהתחוללו בקיבוץ

מיכל פלגי

בשני העשורים האחרונים חלה האצה בשילובם של שינויים ארגוניים וחברתיים במערכת החיים בקיבוצים. הסיבות לשינויים אלו רבות, אך שתיים מהן בולטות במיוחד. הראשונה היא היחלשות האידיאולוגיה השיתופית, והשנייה היא המשבר הכלכלי שפקד בשנות השמונים את המדינה כולה ולא פסח על התנועה הקיבוצית (Palgi 2006a). חברי הקיבוצים החלו לתהות מדוע לא הצליחו למנוע את המשבר האידיאולוגי ואת המשבר הכלכלי לאחר שנים רבות של עבודה מאומצת ורמת חיים צנועה. משברים אלו אף שימשו כלי ניגוח בידי מי שחשבו שדרך הניהול וההתנהלות של הקיבוצים לא היתה יעילה, וכי רצוי לשנותה לכיוון ליברלי יותר. לכן השינוי העיקרי שהוצע הוא מעבר ממערכת יחסים שיתופית למערכת המבוססת על יחסי שוק והיררכיה ברורים. הדבר מתבטא בין השאר בביטול השירותים שהקיבוץ מספק והעברתם לאחריות המשפחה, כנהוג בחברה החוץ-קיבוצית.

שינויים אלו ביישובים הקיבוציים חוללו תמורות מרחיקות לכת בתחומי העבודה, הניהול והביטחון הסוציאלי של חבריהם. מרבית השינויים כונו לתחום העבודה, בהנחה ובציפייה שבאמצעים ארגוניים וניהוליים יוכלו לטפל ביתר יעילות במשבר הכלכלי שפקד את התנועה הקיבוצית. את רוב השינויים הציעו בעלי עמדות מרכזיות בקיבוצים, בעזרת יועצים כלכליים, ארגוניים וניהוליים חיצוניים.

דפוסי השינוי שהונהגו ברוב הקיבוצים משפיעים ישירות ובעקיפין על עבודת הנשים והגברים החיים בהם, על מצבם הכלכלי ועל הרגשתם. השינויים המרכזיים שחלו בחברה הקיבוצית הם:

א. העתקת מטלות מהתחום הציבורי לתחום המשפחתי: התהליך החל עוד לפני המשבר הכלכלי של שנות השמונים, אולי בעקבות השינויים שהתחוללו באידיאולוגיה של הקיבוץ, והיה חלק מהבידול (דיפרנציאציה) החברתי שעבר הקיבוץ במשך שנות קיומו. אולם הוא צבר תאוצה במהלך המשבר הכלכלי שהחל בשנות השמונים והשינויים שבאו בעקבותיו.

דוגמאות להעתקה כזאת הן: מעבר מהלגת ילדים בבתי ילדים משותפים להלנתם בבתי הוריהם (בוצע בכל הקיבוצים); ביטול ארוחות הבוקר ו/או ארוחות הערב בחדר האוכל, סגירת חדר האוכל (עד 2002 47% מהקיבוצים

ביטלו את ארוחת הבוקר ו-9% סגרו את חדר האוכל, ראו גץ 2002); סגירת המכבסה ומחסן הבגדים כדי לחסוך בהוצאות הקהילה (בוצע כ-14% מהקיבוצים שם).

ב. הפרטת שירותים: שינוי זה נועד לצמצם את כוח העבודה ואת התקציבים שהקיבוץ מקצה לחינוך, לשירותי צריכה (מזון, הלבשה וכביסה, חשמל, מים), לשירותי בריאות (צמצום הצוותים ושעות הפתיחה, מעבר לשירותים חיצוניים בשעות הערב והלילה, צמצום התרופות והטיפולים שנהג הקיבוץ לספק מחוץ לסל הבריאות ועוד) ולשירותי עזר שניתנו חנים (תיקונים שונים בבתי החברים). לשם כך הוחלט בקיבוצים רבים להגדיל את מספר הילדים הנמצאים בטיפול של כל עובדת חינוך, להטיל על החברים תשלום תמורת שירותים שונים, לפתוח את מרכזי החינוך והשירות לאנשים מחוץ לקיבוץ תמורת תשלום (74% מכלל הקיבוצים כבר אימצו הצעה זו; שם), ולהעסיק עובדים שלא מקרב חברי הקיבוץ. שינויים אלו נועדו לייעל את מקומות העבודה המספקים שירות לחברים מצד אחד, ולהפוך אותם למרכזי רווח מצד אחר, ואגב כך לשחרר חברי קיבוץ לעבודות אחרות. אבל התוצאה לא היתה כה ורודה. אמנם היו חברי קיבוץ שנפלטו ממקום עבודתם בשירותים והצליחו לעבור לעבודה אחרת או לעבור הסבה מקצועית, אך היו גם שנפלטו ולא מצאו מקום עבודה אחר – בייחוד המבוגרים שבהם. כמו כן, ההכנסה מענפי השירות נמוכה יחסית ולכן היא משאירה את העובדים האלה (שרובם נשים) במעמד של מי שאינם משתכרים מספיק, או של מי שזקוקים לעזרת הקיבוץ.¹

ג. תגמול דיפרנציאלי לעבודה: אחד העקרונות המרכזיים של הקיבוץ הוא שוויון ערך העבודה וניתוק הקשר בין התרומה של החבר לבין התגמול שהוא מקבל בעבודה. באופן מעשי קיבלו כל חברי הקיבוץ תגמול כלכלי שווה בעד עבודתם, ללא התחשבות בכמות, בסוג ובאיכות שלה. מתחילת שנות התשעים הונהגו בקיבוצים רבים תגמולים כספיים נוסף על התגמולים החברתיים. משמעות התגמולים האלה היא הענקת שכר כספי לא שוויוני לעבודות ולתפקידים ציבוריים בתוך המערכת התעסוקתית של הקיבוץ. התהליך הוא בתחילת המאה ה-21, אז החלו קיבוצים רבים לשלם שכר דיפרנציאלי לפי ערך השוק של העבודה.

שלושת הדגמים המרכזיים הקיימים כיום בתנועה הקיבוצית הם:

1. מודל שיתופי, עם תגמול בשולי העבודה או בלעדיו. על פי מודל זה, הקיבוץ נותר שיתופי והוא ממשיך לממן חלק ניכר מהשירותים ומאחזקת הבית (כגון תשלום חלקי או מלא בעבור חינוך בלתי פורמלי לילדים, תיקונים

1 פוקד 2002; פלגי 2004; סיני 2005.

- כבתים וארנונה). קיבוצים אחדים הפועלים על פי מודל זה הנהיגו תגמול בשולי העבודה: מתן תגמול כספי אחיד בעבור התגייסות לעבודות עונתיות ובעבור עבודת שעות נוספות. מרבית הקיבוצים הפועלים על פי מודל זה הם גדולים ומבוססים כלכלית (ב-2006 מודל זה היה נהוג ב-32% מהקיבוצים).
2. מודל דיפרנציאלי: על פי מודל זה, השכר שייך לחבר, והוא מקצה חלק ממנו למסי קהילה ולמסים פרוגרסיביים אחרים לשם ערכות הדדיות. מודל זה נקרא בלשון הקיבוץ "רשת ביטחון", משום שהוא מבטיח סכום מינימלי לכל חבר, גם אם הכנסתו מעבודה אינה מגיעה לסף שנקבע (ב-2006 מודל זה היה נהוג ב-61% מהקיבוצים).
3. המודל המשולב: כשמו כן הוא, משלב בין המודל השיתופי למודל הדיפרנציאלי. על פי מודל זה, כל אחד מהחברים מקבל תקציב בסיסי שווה, עם תוספת על ותק וכן תוספת של אחוז מסוים הנקבע על פי רמת ההכנסה מעבודתו (ב-2006 מודל זה היה נהוג ב-7% מהקיבוצים).
- המשמעות של המודל הדיפרנציאלי ובמידת מה גם של המודל המשולב היא ביטול השוויון בתקציבי החברים. בעקבות זאת נוצרו הבדלים מעמדיים בין חברי הקיבוץ (רוזנר ואחרים 2002).
- ד. ביטול הרוטציה בתפקידי הניהול: שינוי זה מאפשר לבטל את הרוטציה השרירותית בקרב מנהלי מפעל מצליחים בקיבוץ. 43% מהקיבוצים החליטו לאמץ את ההצעה כבר ב-2002 (גץ 2002). לפני הנהגת השינוי הזה, מנהלי מפעלים נבחרו לפרק זמן של חמש שנים לכל היותר. מנגנון הרוטציה הופעל למניעת היווצרותה של אליטה כלכלית בעלת עוצמה. כאשר החל המשבר הכלכלי היו שסברו כי הגורם לו טמון ברוטציה התדירה מדי של המנהלים. ההנחה היתה שהפסקת הרוטציה, או האטה בה, תפחית את מספר המשרות הניהוליות שיתפנו, ועקב כך תפחית את הסיכוי של אנשים נוספים לאייש אותן (זמיר 1999).
- המעבר לתקציב דיפרנציאלי משנה את מאזן התגמולים של בעלי התפקידים. בעבר היה המאזן שלילי, כיוון שהתגמולים היו חברתיים בעיקרם ובעלי התפקידים היו נתונים לביקורת ציבורית, ואילו כיום התשלום הגבוה יותר שהם מקבלים או עשויים לקבל הופך את משרתם לכדאית מבחינה כלכלית. לכן האוחזים בתפקידים מרכזיים נאבקים יותר על ביסוס מעמדם ולא יפרשו מהם בקלות.
- ה. העברת הסמכות לקבלת ההחלטות לידי מומחים: הרקע לשינוי זה הוא האמונה הרווחת שחבר קיבוץ ממוצע אינו מסוגל עוד להתמודד עם מורכבויות הטכנולוגיה, הכלכלה והניהול המודרניים. התפיסה היא שבעת משבר חשוב לא לשגות בקבלת החלטות, ושרק מומחים – ולא חברים מזדמנים שאינם מבינים בנושא – יכולים לקבל החלטות נכונות.

חששות אלו, וגם מיעוט המשתתפים באספות, הובילו להעלאת ההצעה לבטל את האספה הכללית. נמצא שבפועל קיבוצים רבים יישמו תפיסה זו והעבירו את קבלת ההחלטות לגופים אחרים, ייצוגיים או ניהוליים: ב-1999 כבר היו מועצות מנהלים בתעשייה ב-77% מהקיבוצים, וב-43% מהקיבוצים היו מועצות מנהלים בחקלאות. ב-30% מהקיבוצים הוחלט שמועצה נבחרת תמליץ את האספה הכללית של הקיבוץ (גץ 1999). נוסף על כך, יושב ראש חיצוני (שאינו חבר קיבוץ) ממונה למועצת המנהלים של המפעל ב-60% מהקיבוצים, וב-18% מהקיבוצים ממונה יושב ראש כזה למועצת המנהלים של החקלאות (גץ 2002). אמנם גם בעבר פעלו ועדות מומחים, אך החידוש נעוץ בכך שכעת מציעים להעניק למומחים אלו סמכויות החלטה במקום סמכויות הייעוץ שהיו להם בעבר. הסיבות לכך הן אי-אמון בתועלת שיש להשתתפות החברים בתהליך קבלת ההחלטות וביכולתם של הציבור ושל אנשי המקצוע בקיבוץ לקבל הכרעות ניהוליות טובות; העובדה שאדם הנמצא מחוץ למערכת יכול לקבל החלטות כואבות הנוגעות לחברים (כגון פיטורין או סגירת עסקים) בלי שישלם מחיר חברתי כבד; הטענה בדבר אובייקטיביות של המומחה החיצוני ועוד.

ו. הפרדה בין המשק לקהילה: מרבית הקיבוצים ביצעו את השינוי הזה, שמשמעותו יצירת שתי ישויות נפרדות בקיבוץ: ישות עסקית וישות צרכנית-חברתית. לפעמים לישות העסקית יש אוטונומיה לפעול במסגרת שקבעה הישות הצרכנית-חברתית, ולפעמים הישות העסקית מקצה את המקורות בעבור הישות הצרכנית-חברתית. משמעות ההפרדה כפולה: העסקים משתחררים בהדרגה מפיקוחם של כלל חברי הקיבוץ, ומופרדים מענפי השירות ומהוועדות הציבוריות. ההפרדה מצמצמת מיד את כמות המידע העדכני המוזרם לחברי הקיבוץ, מקטינה את יכולת ההשפעה שלהם ומחלישה את הפיקוח החברתי הכולל. ניתוק הקשר בין המגזר העסקי לכלל החברה (ההזדמנות להשתתף במידע ובקבלת ההחלטות) עלול לגרום להפחתת האחזיות של העסקים כלפי הקהילה וחבריה, להגביר את הניכור בין החברים לעבודתם, לפגום בנכונותם להשקיע בעבודה, וליצור מצב שבו הענפים והמפעלים הכלכליים הם "עשירים", אך הקהילה "ענייה".²

לשינויים בתחום העבודה יש השפעות מנוגדות על חברי הקיבוץ. אמנם פתיחת שוק העבודה שמחוץ לקיבוץ מרחיבה את מגוון התעסוקות של החברים ומאפשרת להם לחדור לעיסוקים חדשים ולהשיג הישגים בתחום המקצועי והכלכלי, היכולים לשפר את מעמדם הכלכלי והחברתי, אולם הפנייה לשוק העבודה החיצוני חושפת אותם לקיפות החברתי הקיים בחברה הישראלית. בתהליך שבו הקיבוץ מאבד את סממניו הייחודיים, מאבדים חבריו – ובעיקר

2 לדיון נרחב במשמעות של הפרדה כזאת, ראו Granovetter 1985.

נשים, קשישים ועובדים חסרי השכלה אקדמית – את היתרונות שהעניק להם הקיבוץ השיתופי: שוויון כלכלי, שוויון בביטחון סוציאלי ושוויון משפטי.

ז. שינויים בלקסיקון הקיבוצי המבטאים את השינויים האידיאולוגיים-ארגוניים: אחד השינויים הוא הפרדת השם הכולל "קיבוץ" לשניים – משק וקהילה – והחלפת המושג משק במושג עסקים. עוד מושגים חדשים שנכנסו ללקסיקון הקיבוצי הם הפרטה, פרנסה, תגמול בשולי העבודה, שכר מדורג, שכר דיפרנציאלי, רשת ביטחון, מסים, ביטחון סוציאלי ומנהל (במקום מרכז). המעבר למושגים הלוקחים משוק ההון ומהחברה הקפיטליסטית אינו מקרי. הוא מצביע על שינוי ערכי ועל שינוי בהתייחסות אל אנשים: היחסים בקיבוץ נתפסים יותר כיחסי שוק וכוח ופחות כיחסי שיתוף, והפעילות הכלכלית ("העסקית") מכוונת רק לרווח של הפירמה. היחסים המתהווים אינם מושתתים על שוויון ערך האדם ועבודתו, ללא התחשבות במעמדו ובעיסוקו, אלא הם יחסי חליפין שוקיים המייצגים "הוגנות".

נראה כי חלק מהשינויים שהונהגו בקיבוץ גורמים ויוסיפו לגרום למעבר מיחסים שיתופיים, סולידריים ובלתי אמצעיים ליחסים היררכיים, רשמיים ועקיפים יותר. אלה הם בעיקר השינויים המפקידים את סמכות ההכרעה בידי מנהלים ומומחים והמבטלים את עקרונות הניהול העצמי והדמוקרטיה הישירה. שינויים אחרים מובילים למעבר מיחסים שיתופיים, בלתי אמצעיים ודיפוזיים ליחסי שוק, המתאפיינים בעיקר ביחסים חוזיים ובמגמה תועלתנית ולא אישית. שינויים אלו גורמים לכך שהאדם מוערך בעיקר לפי ערך השוק שלו, והיחסים בין החברים הופכים ליחסי שוק העלולים לגרום למצוקה כלכלית בקרב קבוצות מסוימות באוכלוסייה הקיבוצית.

השימוש במונח מצוקה כלכלית ולא במונח עוני נובע מנקודת המבט שלפיה תחושת המצוקה של פרטים בקיבוץ נקבעת בהשוואה למצבם בעבר או בהשוואה למצב חבריהם בקיבוץ בהווה. כלומר, מצוקה כלכלית היא מצב יחסי. כיום יש פערים בין חברי הקיבוץ במצב הכלכלי וברמת החיים, ואילו בעבר היה מצבם דומה. אני סבורה שאין די במדידה על פי אמות מידה אובייקטיביות, ושחשוב אף יותר לבחון את תגובותיהם של החשים מצוקה כלכלית ושל הסובבים אותם בחברה שהשתנתה כך. המחקרים המוצגים בחוברת זו הם ראשונים בנושא המצוקה הכלכלית בחברה הקיבוצית, וייתכן שבעתיד יהיה צורך לבדוק גם את המושג עוני על פי קריטריונים נוספים.

בחוברת זו אנו (דני זמיר ומיכל פלגי) מציגים תחילה מאמר כללי על מצוקה כלכלית, המתאר את המעבר שחל בקיבוצים מחברת רווחה לחברת שוק, את המשמעויות של מעבר זה מנקודת ראותן של הנהלות הקיבוצים (בעלי התפקידים המרכזיים) ומנקודת ראותם של הפרטים בקיבוץ, ואת הקשר שבין המעבר לחברת

שוק לבין תופעות של מצוקה. המאמרים שלאחריו מסודרים גם על פי היגיון זה. שני המאמרים הראשונים (של דני זמיר ושל גילה אדר) בוחנים את השינויים שהתחוללו בקיבוץ מנקודת הראות של בעלי התפקיד בהם, כמייצגי המצב בקיבוץ. שני המאמרים האחרונים (של מיכל פלגי ואליאט אורחן ושל אברהם פוויץ) בוחנים את הנושא מנקודת ראותו של הפרט.

מאמרו של דני זמיר בוחן את מאפייניהם של קיבוצים שרכים מחבריהם חיים במצוקה, לעומת קיבוצים שאין בהם כמעט חברים כאלה. זמיר מצא שמצוקה רבה יותר קיימת בקיבוצים בעלי ארבעה מאפיינים עיקריים: יש להם פחות משאבים כלכליים ואנושיים; הם קרובים יותר למודל הדיפרנציאלי (שכר דיפרנציאלי והפרטת הבריאות והחינוך); תפקוד המוסדות שלהם חלש יותר; הנהגתם נוטה יותר לתפיסות דיפרנציאליות.

מאמרה של גילה אדר מתמקד בשירותי הבריאות ובוחן את הקשר בין המצב הכלכלי של הקיבוץ לבין שירותי הבריאות בו. הממצאים העיקריים הם כי מידת ההפרטה (מודל שיתופי או דיפרנציאלי של התנהלות תקציבית) היא הגורם הראשון והעיקרי המסביר את רמת התקציב הציבורי לחבר בתחום הבריאות, והגורם המסביר השני הוא גודל הקיבוץ, כלומר מספר החברים והמועמדים לחברות. המצב הכלכלי של הקיבוץ אינו תורם להסבר רמת התקציב.

שני המאמרים האחרונים באסופה זו מתבססים על עמדותיהם ועל תחושותיהם של חברי הקיבוץ. מאמרו של מיכל פלגי ואליאט אורחן, שהתבסס על מדגם מקרי פשוט של חברי הקיבוץ מכל המודלים של ההתפרנסות, בחן אם קבוצת חברי הקיבוץ החווה מצוקה כלכלית אישית שונה משאר חברי הקיבוץ בנתונים הסוציו-דמוגרפיים ובתפיסתה את החיים בקיבוץ. בין החווים מצוקה כלכלית יש יותר מבוגרים בני 56 ומעלה וצעירים עד גיל 35, יותר נשים, יותר רווקים ופחות בעלי השכלה אקדמית, בדומה למצב בחברה הישראלית כולה. הם מאמינים פחות בהנהגה של קיבוצם וסבורים שיש בו יחסית צדק תהליכי וחלוקתי מועט. ביטחונם האישי באשר לעתיד מועט יותר ואף הורע בשנתיים שקדמו למחקר. הם גם פחות שבעי רצון מחייהם בקיבוץ ומחויבים לו פחות.

מאמרו של אברהם פוויץ מתמקד בחברים מקיבוצים דיפרנציאליים ובודק כיצד השינויים שאירעו בקיבוצים מסוג זה השפיעו על חיי הפרט בהם. הוא שואל מי משלם את מחיר השינוי, ותשובתו היא שבעקבות המעבר לשכר דיפרנציאלי גדלו הפערים בקיבוץ והתוצאה היא אובדן הביטחון החברתי. בין הנפגעים הוא מציין משפחות חד-הוריות, גרושים וחסרי השכלה ומקצוע. ממצאים אלו מצביעים לדעתו על בעיות בהסדרים שנקבעו ועל כך שהקיבוץ הופך בהדרגה מקהילת רווחה בטוחה לחברה של פרטים בסיכון.

מארבעת המאמרים עולה כי בעקבות התהליכים שהתחוללו בקיבוץ הוא הופך

בהדרגה מחברת רווחה לחברת שוק. הפערים הכלכליים גדלים, ההקצאה של החברה לרווחת הפרט מצטמצמת, האחריות למימון השירותים השונים מופרטת ומוטלת יותר ויותר על משקי הבית, העזרה ההדדית מצטמצמת, ותופעות חברתיות כגון מצוקה כלכלית נפוצות יותר בקרב האוכלוסיות החלשות. חיזוק לטיעון זה מובא במאמרה של גילה אדר, המנתחת לעומק את תחום הבריאות בקיבוצים.

היבט נוסף של נושא זה הוא זהותם של הפרטים החווים מצוקה כלכלית ותחושותיהם במציאות המשתנה. מתברר כי הפרטים החווים מצוקה כלכלית בקיבוצים דומים לאלו מהחברה החוץ-קיבוצית באפיוניהם וכן בתגובותיהם ובעמדותיהם כלפי הקהילה שהם חיים בה. מחקרן של פלגי ואורחן, שבחנו חברים מכל הקיבוצים, מצביע על דמיון זה, ומחקרו של פויון, שבחן רק חברים מקיבוצים דיפרנציאליים, מחדד את הדמיון. ייתכן שכמו בחברה החיצונית, גם בקיבוצים מתפתחים מעמדות כלכליים-חברתיים.

לבסוף חשוב להדגיש שנושאה של חוברת זו הוא המצוקה הכלכלית הנחשפת לאחרונה בקיבוצים, ושאינן היא עוסקת בתהליכים אחרים בקיבוץ, כגון ההתאוששות הכלכלית של מרבית הקיבוצים, הקמת קרנות להבטחת קיומם של החלשים או הגידול הדמוגרפי בקיבוץ.

מרווחה לשוק: מצוקה כלכלית בקיבוץ

מיכאל דני זמיר ומיכל פלגי

לאחרונה מתרבות העדויות על קיומה של מצוקה כלכלית אישית בקיבוצים. ראשי מועצות אזוריות מדרווחים על עלייה ניכרת במספר הפניות לעזרה של חברי קיבוצים. בקיבוצי הגליל העליון למשל חלה בשנה האחרונה עלייה של 20% בפניות למחלקת הרווחה (לזר 2005).

נתונים המעידים על מצוקה כלכלית נמצאו גם בסקרים שערך המכון לחקר הקיבוץ (פלגי ושריר 2001; פלגי ואורחן 2005). בסקר מ-2001 השיבו 32% מהנשאלים שיש בקיבוצם מקרים של עוני; ב-2005 עלה שיעור המשיבים כך ל-39%. בסקר מ-2005 דיווחו 20%-25% מהמשיבים על הרעה בביטחונם האישי בעתיד ועל כך שאין הם מרוצים מהטיפול של קיבוצם בביטחונם הסוציאלי. מצוקה קשה יותר משתמעת מתשובותיהם של כ-10% מהנשאלים, שדיווחו שיש בקיבוצם "יותר ממקרים אחדים של עוני". 10% גם השיבו שמצבם הכלכלי האישי גרוע, ובקיבוצים שמצבם הכלכלי לא טוב השיבו כך 22% מהנשאלים.

בסקר שערך דניאל יפה (2003) מאגף הכלכלה בתנועה הקיבוצית הוא מצא כי ב-152 מתוך 262 קיבוצים, פנסיית המטרה לחבר (סכום הפנסיה שחבר אמור לקבל עם יציאתו לגמלאות) נמוכה מ-1,000 שקלים, וב-77 מהם היא נמוכה מ-500 שקלים. המצוקה הכלכלית והפערים הכלכליים בין החברים בקיבוצים נידונו במפורט גם בריאיון עם זאב שור, מזכיר התנועה הקיבוצית (עם-עד 2006). לאחרונה אמרו מזכירי התנועה הקיבוצית שהם "רואים את נושא הסיוע לקבוצות החלשות בקיבוץ כאבן כוחן לחוסנו של כל קיבוץ וקיבוץ".¹

לצד העדויות על מצוקה, מוצגים נתונים המצביעים על יציבות ואף על שיפור ניכר שחל במצבם הכלכלי של רבים מהקיבוצים ומחבריהם. ייתכן אפוא שלפנינו שיפור במצבו הכלכלי של הרוב, והרעה במצבו של מיעוט משמעותי בין חברי הקיבוצים. מיעוט כזה עלול להתהוות הן בשל התרחבות הפערים והן בשל נסיגתן של מערכות הרווחה בקיבוצים (שם).

נתונים מהסקר האחרון שנערך בתנועה הקיבוצית מצביעים על התפתחויות בכיוון

1 דוח מדיון של מזכירות התנועה הקיבוצית על דוח ועדת דולב לבחינת מעמדם של חברים ובנים עם מוגבלות, 16.6.2006.

זה. מ-2001 ועד 2007 פחת שיעור הקיבוצים שאין בהם עוני מ-68% ל-60%. תהליך זה מתרחש אף שחברים מדווחים על שיפור במצב הכלכלי שלהם ושל קיבוצם (פלגי ואורחן 2007).

הצירוף של צמיחה כלכלית עם התרחבות העוני מוכר בחברות המערביות. המצוקה הכלכלית מתרחבת כאשר מבנה התעסוקה משתנה (הופעת מקצועות חדשים ודעיכת מקצועות ישנים) ופערי השכר גדלים, מערכות המיסוי והרווחה נשחקות ומופיעים "העניים החדשים" בני המעמד הבינוני.

חברת רווחה, חברת שוק ורמות מצוקה

מהו אפוא ההסבר למצוקה בקיבוצים? האם המיעוט השרוי במצוקה מפוזר במידה שווה בין הקיבוצים? אם לא, מדוע יש קיבוצים שהמצוקה בהם גדולה ואחרים שהמצוקה בהם קטנה יותר, או שכלל אינה קיימת?

ההסבר להבדלים בין הקיבוצים אינו עוסק במאפייני האנשים הנתונים במצוקה, אלא בקשר שבין רמת המצוקה בקיבוצים לבין מאפייניהם הכלכליים והמבניים, החברתיים והתרבותיים. מהו אופייה של החברה בקיבוצים השונים? מהם המשאבים הכלכליים והאחרים העומדים לרשותם? איזו הנהגה יש לקיבוצים השונים? על פי איזה מודל כלכלי הם מתנהלים?

השוואה בין קיבוצים שונים דומה במידת מה להשוואה בין חברות שונות. השוואה של רמת מצוקה בחברות שמצבן הכלכלי דומה יכולה לחשוף גורמי מצוקה נוספים, מלבד המצב הכלכלי. כזאת היא ההשוואה בין חברות מפותחות מאוד מסוגים שונים, למשל בין ארצות הברית, המתאפיינת בתחולת עוני גבוהה, למדינות סקנדינביה, שתחולת העוני בהן נמוכה (גוטליב וקסיר 2004). השוואה כזאת מצביעה על טיפוסים שונים של חברות: חברת שוק מצד אחד וחברת רווחה מצד אחר. ייתכן גם שישנם קיבוצים בעלי אוריינטציה של חברת שוק שבהם רמת המצוקה גבוהה יותר, וקיבוצים בעלי אוריינטציה של חברת רווחה שבהם רמת המצוקה נמוכה יותר.² שתי האוריינטציות יכולות להסביר הבדלים ברמת מצוקה.

חברת שוק מדגישה פערים גדולים ותחרות בין הפרטים, וכן מאבק בין אינטרסים של קבוצות בחברה, שכל אחת מהן דואגת לעצמה ולתועלתה בלבד. ביסוד ההתנהלות הזאת ניצבת ההנחה שבדרך זו מושגת התוצאה הטובה ביותר בעבור החברה כולה. הפערים הגדולים והמעורבות הנמוכה של המדינה בחברת השוק נועדו לסייע לתחרות. לעומת זאת, שירותי רווחה מפותחים מצמצמים את הפערים ומקשים את התחרות. כדי לקיים שירותים כאלה יש לגבות מסים גבוהים יותר, אולם המסים

2 לטיפולוגיה דומה במקצת, ראו Esping-Anderson 1990.

מקטינים את הרצון לעבוד ולהשקיע ופוגעים בהצלחתה הכלכלית של החברה. דוגמה אופיינית לגישה זו מצויה בדבריה של ראש ממשלת בריטניה לשעבר, מרגרט תאצ'ר:

אנשים רבים מדי חושבים שאם יש להם כעיה, מתפקידה של הממשלה להתמודד אתה... הם משליכים את הבעיה על החברה. וכך, אין דבר כזה חברה. ישנם גברים ונשים פרטיים וישנן משפחות. ושום ממשלה לא תוכל לעשות דבר, אלא באמצעות האנשים, ועל האנשים לדאוג קודם כול לעצמם. זו חובתנו לדאוג תחילה לעצמנו ואחר כך לדאוג גם לשכנו (Thatcher 1987), ההדגשה שלנו).

תאצ'ר סבורה אפוא שאין חברה ושאינ צורך במערכות רווחה תומכות. האחריות על הרווחה מופרטת: כל אחד דואג לעצמו ואולי גם לשכנו. חברה הרווחה מדגישה את השוויוניות, את שיתוף הפעולה ואת הערכות ההדדיות בין הפרטים, ואת המאמץ להשיג קונסנזוס בין קבוצות בחברה. ההנחה היא שבכך מושגת גם התוצאה הטובה ביותר בעבור החברה כולה. שירותי הרווחה המפותחים, שמעורבות המדינה רבה בהם, מצמצמים פערים ותומכים בשכבות החלשות, ואף מסייעים לטיפול ההון החברתי והאנושי ולהצלחתה הכלכלית של החברה כולה. חוקרים בעלי שם מביעים חשש שחברת השוק מכרסמת בהון החברתי ובפתשיות התרבותית-מוסרית שלה עצמה. איתנות או שחיקה של נורמות, תפקוד מוסדות חברתיים ויחסי אמון הם כמה מן הגורמים המסבירים את מידת היכולת של חברות שונות להצליח ולהתמודד עם מצבי חירום ועם משברים כלכליים ואחרים.³

המעבר לחברת שוק בישראל

המעבר מחברת רווחה לחברת שוק מתרחש בישראל מסוף שנות השבעים ועד ימינו (בראלי ואחרים 2006; סואן 2006). התוכנית לייצוב האינפלציה מ-1985 האיצה מאוד את המעבר הזה גם בתנועה הקיבוצית.⁴ בתהליך המעבר לחברת שוק בתנועה הקיבוצית בלט חלקם של המדינה ושל הבנקים, שהתנו את יישומן של תוכניות הבראה פיננסיות ברפורמות מבניות. הני רחוליו (1999) מצביע על הדמיון המהותי בין התוכניות האלה לבין תוכניות דומות שהכתיבה קרן המטבע הבינלאומית למדינות במשבר. משמעות המעבר לחברת שוק היא שהתרחבות הפערים ותחומי ההפרטה ונסיגת שירותי הרווחה גורמים לעלייה בממדי המצוקה. המעבר לחברת שוק מתבטא בשני מישורים עיקריים. ראשית, בשינויים במוסדות הכלכליים והחברתיים ובהרחבת הפערים הכלכליים בין השכבות בישראל. השכבות העליונות מתעשרות והשכבות

3 זמיר 1996; Fukuyama 1996; Putnam 1992; 2000; Bell 1976.

4 הראל 1993; רחנר וגן 1996; רחוליו 1999; Palgi 2006b.

הבינוניות-נמוכות מתרוששות. שנית, המעבר מתבטא בשינויים באקלים התרבותי-חברתי, בערכים ובאידיאולוגיות הניהוליות (הראל 1993; שנהב 1995). במישור הכלכלי-חברתי חלו בישראל שורה של שינויים: קיצוץ מתמשך בתקציבים ובתוכניות הרווחה, הפרטת שירותי הבריאות וקרנות הפנסיה, תהליכי הפרטה במערכת החינוך ופתיחת השוק הישראלי לתחרות. תהליכים אלו יוצרים בישראל פערים כלכליים דומים לאלה שבארצות הברית, וגורמים להתרוששות גם במעמד הבינוני ולתופעות של "עניים חדשים" ו"עניים עובדים" (Bauman 1998).

מאמצע שנות השמונים ואילך מסתמנת מגמה ברורה של עלייה ברמת העוני בישראל. ישראל וארצות הברית נמצאות כיום בצמרת טבלת העוני של המדינות המפותחות, ובתחתיתה – מדינות סקנדינביה. בשנים האחרונות ניכר בישראל ניגוד בולט בין שיפור כלכלי להידרדרות חברתית, בין עלייה ברמת החיים להתרחבות הפערים. מהשיפור הכלכלי נהנים בעלי השכלה גבוהה ועובדי ענפים מתקדמים, אבל נשחק שכרם של בעלי השכלה בינונית ונמוכה ושל עובדי ענפים מסורתיים. מרבית השכירים העניים עובדים, ורבים מהם מקבלים שכר חודשי נמוך משכר המינימום. בשנים 2001–2005 השתפר מצבם הכלכלי של אנשי העשירונים העליונים (עלתה הכנסתם הריאלית הפנויה), הורע מאוד מצבם של שני העשירונים התחתונים, והתרוששו גם אנשי העשירונים הבינוניים-תחתונים (העשירונים השלישי, הרביעי והחמישי). גדל מאוד אי-השוויון בהכנסות וירדה תרומתן של מערכות הרווחה לצמצום אי-השוויון הזה.⁵

המעבר לחברת שוק הסתייע באקלים התרבותי-חברתי שאפיין את ישראל בשנות השמונים והתשעים. ביטוייו של האקלים הזה מתגלים בבית הספר, בבית הכנסת, בספרות, בתקשורת, בבחירת בן זוג, בקביעת המעמד האישי, בתפקיד הגלוי של מיליונרים בפוליטיקה ובמסלולים חדשים של ניעות חברתית ("עשירים חדשים"). אקלים זה כולל שינוי בערכים ובתפיסות יסוד כלכליות שחל אצל כלכלנים בכירים שהשתתפו בעיצובה מחדש של הכלכלה הישראלית (זמיר 2006).

בנאומו בטקס קבלת התואר דוקטור של כבוד באוניברסיטה העברית בירושלים ציין הכלכלן הידוע מילטון פרידמן (1977, 9) כי התנועה הקיבוצית היא חלק מהמסורת הסוציאליסטית בישראל:

שתי מסורות יהודיות הנאבקות זו בזו: מסורת בת מאה שנים של אמונה בשלטון סוציאליסטי פטרנליסטי ודחיית הקפיטליזם החופשי, ומסורת בת אלפיים שנים שהתפתחה מתוך הצרכים של הגלות... למזלה של ישראל, הוכחה המסורת העתיקה יותר גם כמסורת החזקה יותר.

5 גוטליב וקסיר 2004; אחדות ואחרים 2006; מלניק 2006.

מיכאל ברונו, ששימש נגיד בנק ישראל בשנים 1985–1991, מתאר את המעבר שחל בישראל מחברת רווחה לחברת שוק. ב-1988 כתב: "ההשקפה שרווחה באותה עת [בשנות השבעים] בחוגים רחבים, כולל של כלכלנים (ומחבר זה בתוכם), היתה, שעם עוגה גדלה... יש מקום לשנות את חלוקת העוגה לטובת המגזרים החלשים בחברה" (ברונו 1989, 94). לדעתו, "בישראל עדיין לא נוצרה קונסנזוס כלכלי-חברתי חדש לטווח ארוך. היתה נסיגה ממושג מדינת הרווחה של שנות החמישים והשישים גם אצלנו כמו באירופה. אך לא נתחם קו הנסיגה ואף לא מה בא במקום מה שהיה" (שם, 107).

יורשו, יעקב פרנקל, ששימש נגיד בנק ישראל בשנים 1992–2001, ביטא את השינוי הזה ביתר בהירות. בריאיון לעיתון שנערך עמו ב-1992 הוא המליץ על "משק שבו פועל חוק דרווין, שבו ניתן לטובים לזכות", והוסיף כי "למשק בישראל יש תדמית של משק עם מעורבות ממשלתית הרבה יותר גבוהה ממה שמסקיע בעולם היה הוצה לראות" (כספי 1992). בעיני פרנקל, "ההפרטה הפכה גם למהות וגם לסמל בכל מקום בעולם" (שם).

הקשר בין חברת שוק למצוקה בקיבוץ

המשברים הכלכליים שאירעו בישראל ובקיבוצים באמצע שנות השמונים (תוכנית הייצוב ומשבר הקיבוצים) היו נקודת מפנה במעבר לחברת שוק. גם בקיבוצים עצמם נוצר אקלים תרבותי שסייע לתהליכי ההפרטה והקטנת החברתיות.⁶ ההבדלים בין אוריינטציית שוק לאוריינטציית רווחה עשויים להסביר את השינוי באופן ההתמודדות של קיבוצים שונים עם המשבר הכלכלי (זמיר 1996). ישנם קיבוצים שהתמודדו עם המשבר באחריות ובמאמץ משותפים של החברים, והמשיכו לקיים קיבוץ שיתופי. קיבוצים אלו ממשיכים להעניק לחברים תגמול שווה על עבודתם ומקיימים מערך נרחב של שירותי רווחה וחברה משותפים של הקיבוץ. לעומת זאת, בקיבוצים אחרים התפתח הטיפוס של קיבוץ דיפרנציאלי, שבו האחריות להתמודדות עם המשבר הוטלה על יחידים ועל משפחות. בקיבוצים אלו הופרטו רבים מהשירותים המשותפים, פחתה אחריות הקיבוץ למימון שירותי הרפואה וליצירת מקומות עבודה לחבריו (לויתן ואחרים 2006) והונהג שכר דיפרנציאלי (לפי תפקיד, מקצוע, השכלה וכדומה) תמורת עבודת החברים.

השוואה בין שני טיפוסים הקיבוצים האלה מעלה שכיום מסתמנות בקיבוצים הדיפרנציאליים פגיעה בשירותי הבריאות והחינוך ועלייה בשכיתות העוני (פלגי ואורחן 2007). הפערים הכלכליים והפרטת הרווחה יוצרים בקיבוצים אלו אי-שוויון

6 ראו למשל את מאמרו של משה שניר (1986), שטען כי הקיבוץ צועד לקראת סוג של "טוטליזם הומאני". ראו גם Palgi 1994.

בהזדמנויות לחינוך ולבריאות, ומסתמן גם ריבוד כלכלי-חברתי. מתהווים פערים ריבויים ביכולת ההשפעה, ואפשר לשער שגם ביוקרה התעסוקתית (רוזנר 2003). הריבוד הזה משפיע גם על עמדותיהם של החברים בנושאי פערים ורווחה. בעלי ההכנסות הנמוכות סבורים שהפער הכלכלי גדול יותר ותומכים יותר בהרחבת השירותים המשותפים. בקרב בעלי ההכנסות הגבוהות, המגמה הפוכה (פוין 2003). תהליכים אלו המתרחשים בקיבוצים חופפים יותר ויותר את המגמות בחברות מערביות רבות ובחברה הישראלית. לכן חשוב לדעת אם המעבר לחברת שוק תורם לעלייה ברמת המצוקה הכלכלית האישית גם בקיבוצים.

חברי הקיבוץ במעבר מחברת רווחה לחברת שוק

המעבר שחל בקיבוץ מחברת רווחה לחברת השוק נותן את אותותיו גם באנשים החיים בו. חברי קיבוץ, שגדלו וחיו ברמת חיים דומה, מבחינים כיום בפערים כלכליים הגוררים בעקבותיהם גם פערים חברתיים (היכולת לרכוש מותרות כגון נסיעות לחו"ל או צפייה בהצגות תיאטרון ובמופעי בידור, או היכולת לשלוח את הילדים לחוגים בשעות הפנאי). אלו שמצבם הכלכלי השתפר מרגישים שנעשה צדק ושהם מקבלים את המגיע להם. לעומתם, החברים שמצבם הכלכלי החמיר בהשוואה לאחרים חשים פגועים (Palgi 2006b). אף שהכנסתם מספקת לכאורה, הם סובלים ממצוקה קשה היכולה להיחשב עניות, כיוון שלא מכבר ירדו הכנסותיהם ופחתה יכולתם לחיות חיי רווחה כבעבר. בחברה החוץ-קיבוצית מגדירים את בני הקבוצה הזאת "עניים חדשים" (Bauman 1998). רבים מבעלי ההכנסות הנמוכות סבורים שיחס הקיבוץ כלפיהם אינו הוגן ואינו צודק.

ישנן הבחנות בין סוגים שונים של צדק: צדק חלוקתי, צדק תהליכי וצדק ביחסי הגומלין (Colquitt et al. 2001). צדק חלוקתי (Distributive Justice) הוא המידה שבה תוצאות ההחלטות נתפסות כהוגנות; צדק תהליכי (Procedural Justice) הוא המידה שבה תהליך קבלת ההחלטות נתפס כהוגן; וצדק ביחסי הגומלין הוא המידה שבה בעלי התפקידים נתפסים כמי שמיישמים את ההחלטות באופן הוגן, מתנהגים בכבוד עם אנשים ונותנים להם הסברים מספקים כאשר לאותן החלטות, ובמונחים קיבוציים – המידה שבה התנהגות בעלי התפקידים כלפי החברים נתפסת כהוגנת. בעקבות השינויים שחלו בקיבוץ, מחקרים וכתבים עיוניים החלו להתמקד בצדק החלוקתי המתערער בו (רוזנר 2003). תשומת לב מעטה יותר ניתנה לשני סוגי הצדק האחרים, הצדק התהליכי והצדק ביחסי הגומלין, אף שחשיבותם בתהליך קבלת השינויים וההסתגלות אליהם לא תסולא בפז. כך, מחקרים בארגונים שונים מראים שמחויבות לארגון, שביעות רצון ממנו ונכונות לתרום לו קשורים לצדק תהליכי ולצדק ביחסי הגומלין. כן נמצאו קשרים בין צדק תהליכי וצדק ביחסי הגומלין לבין הון חברתי

(Palgi 2006b). לדברי רוברט פטנס (Putnam 1992), הון חברתי קהילתי פירושו תכונות של התארגנות חברתית (כגון אמון, נורמות ורשתות חברתיות) היכולות לשפר ולייעל את הפעילויות המשותפות של חבריה. הוא סבור שארגונים בעלי רמה גבוהה של אמון ושל הדדיות ביחסי חבריהם מסוגלים לפעולה קולקטיבית יעילה יותר. כדי לשמור על הצדק התהליכי נוצר תקנון הקיבוץ, המבחיר היטב מהו שיעור התמיכה הנדרש בהצבעה על כל שינוי בעקרונות היסוד של הקיבוץ. תקנון זה הכביד פעמים רבות על הנחלת שינויים, שכן מיעוט יכול היה למנוע אותם. בעקבות זאת נמצאו דרכים לעקוף את התקנון – למשל קבלת שינויים לשנת ניסיון, שלאחריה כמעט אי-אפשר להשיב את הגלגל לאחור. בעיתונות הקיבוצית ישנן דוגמאות רבות בעניין זה, והוא גם עלה בשיבת ועדת הכלכלה של הכנסת ב-31 ביולי 2000. בישיבה זו אמר אורי זליגמן, רשם האגודות השיתופיות:

על פי התקנות, הרוב לשינוי תקנון, באסיפה הראשונה צריכה להיות נוכחות של שני שלישים של חברי האגודה, ש-75% מהם תומכים, זאת אומרת, בערך 50% כדי להעביר את השינוי. חלק מהקיבוצים קבעו לעצמם כלל בתקנון, שאומר שכדי לשנות את התקנון צריך רוב של 75% מכלל חברי הקיבוץ. גם את הרוב הזה מצליחים להשיג. איך מצליחים להשיג? עושים קלפי, סוחבים אותה כמה ימים, ובסופו של דבר מצליחים להשיג את הרוב. מה עושים הקיבוצים? קודם הם משנים את הסעיף של ה-75%, ואחר כך עוברים לדרך המלך. באסיפה נדחית אפשר לשנות תקנון ברוב של 75% מהנוכחים באסיפה.⁷

התקנון עצמו והשינויים שהוכנסו בו עוסקים גם בצדק חלוקתי, אך אינם עוסקים בצדק ביחסי הגומלין. בעיתונות הקיבוצית מדווח על תביעות רבות של קיבוצים ושל חברים נגד קיבוצים בשל תהליך קבלת החלטות לא הוגן או כזה הנוגד את הכללים שנקבעו, וכן בשל חלוקה לא צודקת של טובין או שירותים. לא נמצאו תביעות בשל יחסי גומלין לא הוגנים, אך יש להניח שאילו יחסים אלו נתפסו כהוגנים, חלק מהתביעות ומההתמרמרויות היו נמנעות. הוגמה לתפיסה של אי-צדק ביחסי גומלין אפשר למצוא במקרה הבא, שתיאר קרני עס-עד בעיתון הקיבוץ:

בסוף השבוע החליטו רוב חברי אשדות יעקב מאוחד על כניסה למודל "רשת הביטחון", לאחר שבהצבעה קודמת לא הושג הרוב הדרוש... את המהפך בתוצאות מסבירים מתנגדי השינוי במסע שכנוע ולחצים על קשישים בבית הסיעודי ו"מכתבי אזהרה" בחתימת חברים מרכזיים, שנשלחו לבתי החברים. באחד המכתבים כותב איציק שחם, מרכז המשק והגזבר: "אם המודל לא ייושם, לא אוכל להמשיך ולשאט באחריות לקיומם ורווחתם של החברים".

⁷ פרוטוקול מס' 172 של ישיבת ועדת הכלכלה של הכנסת, 31.7.2000.

מכתב נוסף, חתום על ידי 20 חברים, היה בוטה אף יותר ונכתב בו בין השאר: "אנחנו מבינים, שבדרך הזו ובמקום הזה אין עתיד... ללא החלטה משותפת על 'רשת הביטחון' יתחלק הקיבוץ לשני מחנות... אנחנו ננהל את חיינו רק עם מי שיצטרף אלינו גלויות... לא נעזוב את המקום... אם תרצו — יבוא רשם האגודות או ימונה כונס מפעיל...".

איציק ישראלי, מתנגד אקטיבי לשינוי: "בכל שנותיי באשדות אני לא זוכר מסע שיסוי והפחדה כזה. כל ההליך שקרה כאן מחייב בדיקה של רשם האגודות".

חנה גלעז, חברת הקיבוץ: "עיקר ההתנגדות לשינוי באה מכיוונם של אנשי שוליים, לא מתפרנסים. באלה אני לא מוכנה לטפל, למרות שבכל מקרה אסבסד ממשכורתי כמה וכמה חברים אחרים. בחודש האחרון נעשו מאמצי הסברה ולא הפחדה וזה מה שהביא לאישור השינוי" (עם-עד 2001).

דוגמה נוספת עלתה בישיבה של ועדת הכלכלה של הכנסת בנושא כפר רופין. אורי זליגמן, רשם האגודות השיתופיות, אמר בישיבה:

ערב אחד אני שומע את הכלב נובח בחוץ. אני יוצא לגינה, בדרך כלל לא עוברים שם אנשים. עומדים שם שישה אנשים מבוגרים — הכתובת שלי לא רשומה בשום מקום, הטלפון לא רשום בשום מקום — חברי קיבוץ כפר רופין. אני אומר להם: תיכנסו. הם אמרו: לא, אנחנו לא רוצים להיכנס. אמרתי: אני אקשור את הכלב, הוא לא יעשה לכם שום דבר. הם אמרו: לא, אנחנו לא רוצים שיראו אותנו, אנחנו לא רוצים להגיד מי אנחנו. הם אמרו לי: אתה, הרשם, היחיד שיכול לשמור עלינו. מי שעושים את השינויים, אלה הבנים שלנו, אנחנו פוחדים אפילו להגיד שאנחנו מתנגדים. התופעה הזאת חזרה עם אותו קיבוץ, שבאו שוב אנשים, ולחשו לי בשקט, אל תשנה, תשמור עלינו, האנשים רוצים לגזול את הרכוש, להרגיש את עצמם כמו גבעונים, לחלק את הרכוש, ואנחנו לא מסכימים.⁸

דוגמאות אלו ממחישות את חשיבותו הרבה של נושא הצדק ביחסי הגומלין, אף שאין לו ביטוי ישיר במחקרים על הקיבוץ. הנושא עולה לעתים קרובות בהתבטאויות של חברי קיבוץ ובראיונות עמם. מקום נרחב יותר במחקרי הקיבוץ ניתן לצדק החלוקתי ולצדק התהליכי ולקשר שלהם למצב הקיבוץ.

השאלה שנבחנה בחוברת זו ברמת הקיבוץ (מאמריהם של דני זמיר ושל גילה אדר) היא: האם קיים הבדל ברמת המצוקה הכלכלית בין חברים מקיבוצים בעלי מודל כלכלי דיפרנציאלי, הדומה יותר לחברת שוק, לבין חברים מקיבוצים בעלי

8 שם.

המעבר מחברת רווחה לחברת שוק וההבדלים בין הקיבוצים ברמת המצוקה

דני זמיר

כדי להבין את תופעת המצוקה הכלכלית בקיבוצים, הנחתי שטיפולוגיה המתייחסת להבדלים בין חברות גדולות (רמת המקור) יכולה להסביר גם הבדלים בין קהילות קטנות (רמת המיקור). ייתכן אף שההבנה של תופעת המצוקה ברמת הקהילה הקטנה תוכל להעשיר את הידע שלנו גם ברמת החברה הגדולה. במחקר הזה בדקתי אם ההבדלים שהוצגו במאמרים הקודמים בין חברת רווחה לחברת שוק יכולים להסביר הבדלים ברמת המצוקה בין הקיבוצים השונים.

מאמצע שנות השמונים ואילך התפתחו בקיבוצים מודלים כלכליים שונים. ישנם מודלים הקרובים יותר לחברת רווחה, ואחרים הקרובים יותר לחברת שוק. לכן חשוב לדעת אם גם בקיבוצים המעבר מחברת רווחה לחברת שוק מלווה בעליית במצוקה הכלכלית האישית, ואם למודל הכלכלי הנהוג בקיבוץ יש השפעה משלו על רמת המצוקה באותו קיבוץ.

במודל הדיפרנציאלי, הקרוב יותר לטיפוס של חברת שוק, החברים מקבלים שכר עבודה דיפרנציאלי על פי עקרון השוק. בקיבוצים המתנהלים על פי מודל זה מערכות החינוך, הבריאות, הרווחה והתרבות מופרטות, והן מתקיימות ממסי החברים ומתשלומיהם בעבור שירותיהן. מסי החברים מממנים גם רשת ביטחון המבטיחה תקציב מינימלי למי שאינם מסוגלים להתפרנס בכוחות עצמם.

במודל הכלכלי השיתופי, הקרוב יותר לטיפוס של חברת הרווחה, החברים מקבלים תקציבים על פי העיקרון של שוויון ערך העבודה ועל פי צרכים אישיים ומשפחתיים שונים. מערכות החינוך, הבריאות, התרבות והרווחה הן שיתופיות ומתוקצבות על ידי מוסדות הקיבוץ ועל פי החלטותיו. בין המודל הדיפרנציאלי למודל השיתופי ישנם מודלים כלכליים משולבים שבהם ישנה הפרטה חלקית של מערכות הרווחה, ורק חלק מהתמורה לעבודה משולם באופן דיפרנציאלי.

מצבו הכלכלי של הקיבוץ משפיע כמובן רבות על רמת המצוקה בו. אבל האם ישנם גורמי מצוקה נוספים? האם התרחבות הפערים והפרטת הרווחה בחלק מהקיבוצים תורמים אף הם לרמת המצוקה בהם? האם ישנה החלשה של "עוצמת הקהילה",

היינו ירידה בתפקוד המוסדות החברתיים והתרבותיים וביחסי האמון? האם "חולשת הקהילה" תורמת לעליית המצוקה בקיבוצים (זמיר 1996)?

שאלות אלו נבדקו באמצעות נתונים שנאספו בשנת 2003 מ-65 מזכירי קיבוצים ומנהלי קהילות. השאלונים נשלחו למזכיר הקיבוץ או למנהל הקהילה (שהם בדרך כלל שני שמות לאותו תפקיד) בכל אחד מקיבוצי התנועה הקיבוצית, פרט לקיבוצי הקיבוץ הדתי. בסך הכול נשלחו 253 שאלונים ושיעור המשיבים היה 26.7%. יותר בהשוואה לכלל הקיבוצים באותה תקופה. הייצוג של המודל השיתופי ושל המודל הדיפרנציאלי במדגם היה דומה לייצוגם בכלל הקיבוצים.

מזכירים ומנהלי קהילות הם מקורות מידע טובים מאוד לתחום החברתי בקיבוצים ולהסדרים הכלכליים הנהוגים בו. חלק גדול מהשאלות שהשיבו עליהן המזכירים עוסקות ב"משתנים קשים" של קיבוץ, כגון המודל הכלכלי של הקיבוץ, מספר החברים, מספר הסטודנטים הצעירים ותפקוד המוסדות בקיבוץ (חדר האוכל, ועדת התרבות, ועדת החינוך ומספר בעלי התפקידים). הקשרים המתקיימים בין משתנים קשים ל"משתנים רכים", כגון הערכות של המזכירים באשר לקיבוצים ותפיסות דיפרנציאליות או שיתופיות שלהם עצמם, מצביעים על תוקפם של המשתנים הרכים. ההערכה של רמת המצוקה בכל קיבוץ נבדקה על פי תשובותיהם של המזכירים לשאלה הבאה: באיזו מידה יש בקיבוץ חברים הנמצאים במצוקה כלכלית ממשית? התשובות האפשרויות היו: (1) אין בכלל חברים כאלה; (2) יש חברים ספורים כאלה; (3) יש מספר מסוים של חברים כאלה; (4) יש הרבה חברים כאלה; (5) יש הרבה מאוד חברים כאלה.

על פי התשובות של מזכירי 65 הקיבוצים, במחצית מהקיבוצים אין חברים במצוקה, בשליש מהם יש חברים ספורים במצוקה, ובשית מהם יש מספר מסוים של חברים במצוקה כלכלית ממשית. לא נמצאו קיבוצים שיש בהם הרבה או הרבה מאוד חברים במצוקה.

מאפייני הקיבוצים שיש בהם מצוקה

הלוחות הבאים מציגים מאפיינים אחדים של קיבוצים ברמות מצוקה שונות, העשויים להסביר את השוני ברמת המצוקה בין הקיבוצים (ראו גם נספח בסוף המאמר). המאפיינים הם: המצב הכלכלי של הקיבוץ, המודל הכלכלי הנהוג בו, רמת התפקוד של מוסדות הקיבוץ, והעמדות והתפיסות של המנהיגות בקיבוץ. כאשר למצב הכלכלי של הקיבוץ התבקשו המופירים לבדוק את הנתונים אצל הנוגעים בדבר על פי דירוג שלוש רמות, שהוגדרו בידי רכז ועדת המשק בתנועה הקיבוצית בתקופת המחקר:

- רמה 1: קיבוצים המחזירים רק את הריבית על חובותיהם או את חלקה, או שאינם עומדים כלל בהתחייבויותיהם הפיננסיות (מצב כלכלי לא טוב).
- רמה 2: קיבוצים המחזירים את כל הריבית וחלק מהקרן (מצב כלכלי בינוני).
- רמה 3: קיבוצים העומדים כיום בכל ההתחייבויות וקיבוצים בעלי עודף של נכסים פיננסיים (מצב כלכלי טוב).
- שלושת הלוחות הבאים (1, 2 ו-3) מצביעים על הקשר בין רמת המצוקה בקיבוץ לבין משאביו האנושיים, מצבו הכלכלי והחברתי והמודל הכלכלי הנהוג בו.

לוח 1: רמת המצוקה בקיבוצים והמשאבים של הקיבוצים
(המשלים ל-100% ככל תא)¹

מתאמי ספירמן עם חברים במצוקה ²	כולם	קיבוצים שיש בהם מספר מסוים של חברים במצוקה	קיבוצים שיש בהם חברים ספורים במצוקה	קיבוצים שאין בהם חברים במצוקה	
-0.31 (*)	17	54	15	6	שיעור הקיבוצים שמצבם הכלכלי לא טוב
-0.39 (**)	44	78	58	26	שיעור הקיבוצים שיש בהם פחות מעשרה לומדים צעירים
-0.36 (**)	73	100	80	61	שיעור הקיבוצים שרמת כישורי החברים בהם היא ממוצעת או פחות מזה ¹
	100	17	32	51	התפלגות כל הקיבוצים לפי רמת המצוקה

1 מדובר בהערכה של המזכירים את רמת הכישורים של החברים. מזכירים רבים מכירים את המצב בקיבוצים אחרים ויכולים להשוות בין כישורי החברים בקיבוצם לבין כישורי החברים בקיבוצים אחרים.

2 הסימון (*) פירושו ש- $P < 0.05$ הסימון (**) פירושו ש- $P < 0.01$.

בלוח 1 נמצאו קשרים מובהקים בין המשאבים הכלכליים והאנושיים של הקיבוץ לבין רמת המצוקה בו. 54% מהקיבוצים שיש בהם מצוקה רבה הם במצב כלכלי לא טוב. בין הקיבוצים שאין בהם מצוקה, רק 6% הם במצב כלכלי לא טוב. ב-78% מהקיבוצים שיש בהם מצוקה רבה יותר, יש מעט סטודנטים צעירים. בין הקיבוצים

שאינ בהם מצוקה, רק ב-26% יש מעט סטודנטים צעירים (הקשר הזה קיים גם כשמספר החברים בקיבוץ נתון בפיקוח). 80%-100% ממזכירי הקיבוצים שיש בהם מצוקה מעריכים שרמת הכישורים של חברי קיבוץ היא ממוצעת או נמוכה מן הממוצע. השיעור הזה יורד ל-60% בקרב מזכירי הקיבוצים שאין בהם מצוקה.

לוח 2: מודל כלכלי, משאבים כלכליים ואנושיים ומצוקה בקיבוצים (מתאמי ספירמן)

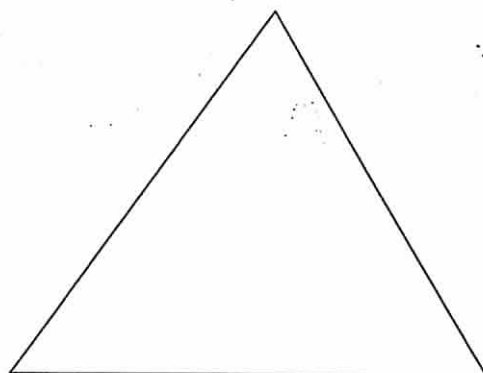
רמת הדיפרנציאליות	רמת המצוקה	מספר הלומדים הצעירים	מספר ממלאי התפקידים	המצב הכלכלי	כישורי החברים	
-0.18	-0.36(**)	.21	.31(*)	.32(**)	—	הערכת המזכירים את כישורי החברים בקיבוץ
-0.05	-0.31(*)	.36(**)	.40(**)	—	.32(**)	המצב הכלכלי של הקיבוץ
-0.47(**)	-0.24	.39(**)	—	.40(**)	.31(*)	מספר ממלאי התפקידים בקיבוץ
-0.23	-0.39(**)	—	.39(**)	.36(**)	.21	מספר הסטודנטים הצעירים בקיבוץ
-0.29(*)	—	-0.39(**)	-0.24	-0.31(*)	-0.36(**)	רמת המצוקה בקיבוץ
—	.29(*)	-0.23	-0.47(**)	-0.05	-0.18	רמת הדיפרנציאליות של הקיבוץ

מלוח זה אפשר ללמוד גם על הקשרים המובהקים הקיימים בין משתנים קשים ועובדתיים, שבהם המזכירים מדווחים על מספר ממלאי התפקידים, על מספר הלומדים ועל רמת הדיפרנציאליות של הקיבוץ, לבין משתנים רכים, שבהם המזכירים מעריכים את רמת המצוקה בקיבוץ ואת כישורי החברים.

לוח 2 מראה כי למשאבים האנושיים של הקיבוץ (מספר הסטודנטים הצעירים ורמת הכישורים של החברים) יש קשר ברור הן לרמת המצוקה בקיבוץ והן למצבו הכלכלי ולתפקודו החברתי. התרשים הבא מתאר את הקשרים האלה באופן סכמתי.

תרשים 1

משאבים אנושיים של הקיבוץ

רמת המצוקה בקיבוץ

מצב כלכלי ותפקוד
חברתי

מחסור במשאבים אנושיים עלול אפוא לפגוע במצבו הכלכלי והחברתי של הקיבוץ וביכולתו לסייע לחבריו השרויים במצוקה.

לוח 3: רמת המצוקה בקיבוצים והמודל הכלכלי (הפרטה ודיפרנציאליות) הנהוג בהם (המשלים ל-100% בכל תא)

מתאמי ספירמן עם חברים במצוקה	כולם	קיבוצים שיש בהם מספר מסוים של חברים במצוקה	קיבוצים שיש בהם חברים ספורים במצוקה	קיבוצים שאינם בהם חברים במצוקה	
.29(*)	34	56	60	86	שיעור הקיבוצים שאינם בהם תשלום תמורת עבודה
.27(*)	56	45	40	69	שיעור הקיבוצים שבהם החינוך אינו מופרט
.29(*)	61	50	45	74	שיעור הקיבוצים שבהם שירותי הבריאות אינם מופרטים
	100	17	32	51	התפלגות כל הקיבוצים לפי רמת המצוקה

מלוח 3 עולה כי רמת המצוקה בקיבוץ קשורה גם למודל הכלכלי הנהוג בו. במרבית הקיבוצים שאין בהם מצוקה לא הונהג שכר דיפרנציאלי ולא הופרטו מערכות החינוך והבריאות.

לוח 4: מתאמים בין רכיבי המודל הכלכלי

רמת המצוקה	הפרטת שירותי הבריאות	הפרטת החינוך	שכר דיפרנציאלי	
שכר דיפרנציאלי	—	—	—	.29(*)
הפרטת החינוך	—	—	.68(**)	.27(*)
הפרטת שירותי הבריאות	—	.89(**)	.65(**)	.29(*)

הממצאים בלוח 4 מצביעים גם על התוקף האמפירי של המושג "מודל כלכלי" (שרכיביו הם שכר דיפרנציאלי והפרטת שירותי הבריאות והחינוך) ככלי להבנת ההבדלים בין הקיבוצים. בין שלושת הרכיבים יש קשרים חזקים מאוד המאפשרים בניית מדד משותף למודל הכלכלי (מדד "מודל" $Cronbach's Alpha = .87$). לשלושת רכיבי המודל הכלכלי יש גם קשרים מובהקים עם רמת המצוקה בקיבוצים.

לוח 5 מציג את הקשר בין עוצמת הקהילה, כפי שהיא מתבטאת ברמת התפקוד של מוסדות הקיבוץ, לבין רמת המצוקה בו.

רמת המצוקה	שכר דיפרנציאלי	הפרטת החינוך	הפרטת שירותי הבריאות	הפרטת שירותי הבריאות	הפרטת שירותי הבריאות
אנדר 1	14	22	33	33	33
אנדר 2	22	22	22	22	22
אנדר 3	22	22	22	22	22
אנדר 4	22	22	22	22	22
אנדר 5	22	22	22	22	22

לוח 5: רמת המצוקה ועוצמת הקהילה (רמת תפקוד המוסדות בקיבוצים)
(המשלים ל-100% בכל תא)

מאתמי ספירמן עם חברים במצוקה	כולם	קיבוצים שיש בהם מספר מסוים של חברים במצוקה	קיבוצים שיש בהם חברים ספורים במצוקה	קיבוצים שאינ בהם חברים במצוקה	
-0.25(*)	33	50	33	27	שיעור הקיבוצים שיש בהם פחות מ-30 ממלאי תפקידים
-0.37(**)	73	50	58	88	שיעור הקיבוצים שיש בהם רכז תרבות פעיל
-0.26(*)	80	55	81	88	שיעור הקיבוצים המסייעים רבות לחבר הנקלע לבעיה בריאותית קשה
-0.25 (לא מובהק)	83	60	84	90	שיעור הקיבוצים שיש בהם ועדה או אגף בריאות פעילים
-0.24 (לא מובהק)	47	35	40	57	שיעור הקיבוצים שבהם מוגשות בחדר האוכל שתיים עד שלוש ארוחות ביום
	100	17	32	51	התפלגות כל הקיבוצים לפי רמת המצוקה

בקיבוצים שאין בהם מצוקה כלכלית ישנה קהילה חזקה, המתאפיינת ברמת תפקוד גבוהה יותר של מוסדות הקיבוץ. בקיבוצים שיש בהם מצוקה רבה יותר ישנה קהילה חלשה יותר, המתאפיינת ברמת תפקוד נמוכה יותר של מוסדות הקיבוץ.

קיבוצים בעלי רמה גבוהה יותר של מצוקה מתאפיינים במספר מצומצם יחסית של בעלי תפקידים (גם בהשוואה למספר החברים בקיבוץ), בפעילות תרבותית מצומצמת ובעזרה בריאותית מועטה לחברים. מהממצאים עולה עוד שיתכן כי קיבוצים בעלי מצוקה רבה יותר מתאפיינים גם בתפקוד חלש של חדר האוכל ובפעילות מועטה יותר של ועדת הבריאות.

בולט במיוחד הקשר בין חולשת הפעילות התרבותית בקיבוץ לרמת המצוקה בו. הקשר הזה ממשיך להתקיים גם מעבר למצב הכלכלי של הקיבוץ (מתאם פירסון של חברים במצוקה עם רכז תרבות הוא $-0.35(**)$, והמתאם החלקי, כשהמצב הכלכלי בפיקוח, הוא $-0.28(*)$).

מחקרים על הון חברתי (Putnam 1992) מלמדים גם הם שפעילות תרבותית משותפת חשובה כדי להפוך אוסף של תושבים הגרים יחד לקהילה חברתית חזקה, המסוגלת לתמוך בחבריה במצבי מצוקה ומשבר.

לוח 6: מתאמי ספירמן בין שלושה רכיבים של עוצמת הקהילה

רמת המצוקה	מספר התפקידים	רכו התרבות	חדר האוכל
רמת התפקוד של חדר האוכל	—	—	—
רמת התפקוד של רכו התרבות	—	—	.50(**)
מספר בעלי התפקידים בקיבוץ	—	.50(**)	.59(**)

לוח 6 מלמד על קשרים חזקים בין ההיקף של מערכת התפקידים בקיבוץ, רמת התפקוד של רכו התרבות ורמת התפקוד של חדר האוכל. הקשרים החזקים בין שלושת המשתנים האלה ממחישים גם את התוקף האמפירי של המושג "עוצמת הקהילה". משלושת המשתנים האלה אפשר לבנות מדד המבטא את עוצמת הקהילה (Cronbach's Alpha = .75).

לוח 7 מראה את הקשרים המובהקים בין רמת המצוקה בקיבוצים לבין האופן שבו מזכירי הקיבוצים (המנהיגות) תופסים את עצמם ואת קיבוצם וסגנון הניהול העדיף בעיניהם.

לוח 7: רמת המצוקה בקיבוצים ותפיסות המנהיגות (המזכירים) בהם
(המשלים ל-100% בכל תא)

מתאמי ספירמן עם חברים במצוקה	כולם	קיבוצים שיש בהם מספר מסוים של חברים במצוקה	קיבוצים שיש בהם חברים ספורים במצוקה	קיבוצים שאין בהם חברים במצוקה	
-32(**)	41	64	52	25	שיעור הקיבוצים שבהם המזכיר רואה את קיבוצו כדיפרנציאלי יותר ¹
-25(*)	43	64	43	36	שיעור הקיבוצים שבהם המזכיר רואה את עצמו כדיפרנציאלי יותר ¹
-30(*)	33	55	43	19	שיעור הקיבוצים שמזכירים מעריך כי בעת משבר יעדיפו מרבית החברים להתאמץ רק למען הצלחתם והצלחת בני משפחותיהם
.29(*)	23	27	40	12	שיעור הקיבוצים שמזכירים סבור כי מנהל בקיבוץ זכאי להטבות כמו מנהל מחוץ לקיבוץ
	100	17	32	51	התפלגות כל הקיבוצים לפי רמת המצוקה

1. ראית המזכיר את הדיפרנציאליות של קיבוצו ושל עצמו נמדדה על פי סקלה של תשע דרגות, כאשר 1 היא רמת הדיפרנציאליות הגבוהה ביותר ו-9 היא רמת השיתופיות הגבוהה ביותר.

מלוח 7 עולה כי בקיבוצים המתאפיינים במצוקה רבה יותר, רוב המזכירים תופסים את עצמם ואת קיבוצם כדיפרנציאליים יותר, ומעדיפים סגנון ניהול לא שוויוני הדומה לזה המקובל מחוץ לקיבוץ. בקיבוצים אלו, האמון של המזכירים בחברי הקיבוץ נמוך יותר. רבים מהמזכירים האלה נוטים להעריך כי בשעת משבר ידאגו החברים רק לעצמם ולבני משפחותיהם ויציבו בעדיפות נמוכה את צורכי הקיבוץ.

לוח 8: מתאמים בין תפיסות המזכירים על עצמם, על קיבוצם ועל סגנון הניהול העדיף בעיניהם¹

מתאמי ספירמן עם רמת המצוקה	תופס את קיבוצו כשיתופי יותר	מעדיף סגנון לא שוויוני	תופס את עצמו כשיתופי יותר	
-0.25(*)	—	—	—	המשיב תופס את עצמו כשיתופי יותר
-0.29(*)	—	—	-0.53(**)	המשיב מעדיף סגנון ניהולי לא שוויוני
-0.32(**)	—	-0.55(**)	0.75(**)	המשיב תופס את קיבוצו כשיתופי יותר

1 ראו הערה 1 בלוח 7

לוח 8 מצביע על הקשרים החזקים בין שלוש התפיסות של המזכירים. הקשר החזק בין תפיסת המזכירים את עצמם ואת קיבוצם מאפשר לבנות מדר שיבטא את התפיסה השיתופית או הדיפרנציאלית של מזכירי הקיבוצים ($\text{Cronbach's Alpha} = .87$).

מצב כלכלי, מודל כלכלי ורמת המצוקה בקיבוצים

ראינו שרמת המצוקה בקיבוץ קשורה הן למצבו הכלכלי והן למודל הכלכלי הנהוג בו. בקיבוצים שמצבם הכלכלי טוב, שיעור המצוקה נמוך יותר. בקיבוצים שמצבם הכלכלי אינו טוב, שיעור המצוקה גבוה יותר. בקרב קיבוצים הקרובים למודל השוק, המתאפיינים בפערי שכר ובשירותי רווחה מופרטים, יש יותר קיבוצי מצוקה. בקרב קיבוצים הקרובים למודל הרווחה, שבהם השכר שווה ושירותי הרווחה שיתופיים, יש פחות קיבוצי מצוקה.

אבל ייתכן שהמודל הכלכלי כלל אינו תורם לרמת המצוקה, כיוון שהוא עצמו תוצאה של המצב הכלכלי. במקרה כזה, "קיבוצי השוק" הם קיבוצים עניים ולכן יש בהם יותר מצוקה, ואילו "קיבוצי הרווחה" הם קיבוצים עשירים ולכן יש בהם פחות מצוקה. אם הסבר זה נכון, הרי בתוך קבוצת הקיבוצים העניים לא ימצא קשר בין המודל הכלכלי לרמת המצוקה, משום שכולם עניים. גם בתוך קבוצת הקיבוצים העשירים לא ימצא קשר כזה. כדי לבחון את ההסבר הזה, בדקתי אם הקשר בין המודל הכלכלי למצוקה ממשיך להתקיים גם בקיבוצים שמצבם הכלכלי דומה.

המתאמים החלקיים המובאים להלן מלמדים שהקשרים בין משתני המודל הכלכלי של הקיבוץ (הפרטת הבריאות והחינוך ודיפרנציאליות) לבין רמת המצוקה בו ממשיכים להתקיים גם כשהמצב הכלכלי של הקיבוצים נתון בפיקוח.

לוח 9: מתאמים חלקיים של הפרטת החינוך והבריאות ודיפרנציאליות עם מצוקה, כשהמצב הכלכלי נתון בפיקוח

מתאמי פירסון עם חברים במצוקה	N	מתאמים חלקיים עם חברים במצוקה (בפיקוח על המצב הכלכלי)	
.26(*)	63	.25(*)	הפרטת החינוך
.30(*)	59	.29(*)	הפרטת הבריאות
.26(*)	60	.30(*)	רמת הדיפרנציאליות

לוחות 10–11 מציגים את הקשר בין דיפרנציאליות למצוקה ב־38 קיבוצים שמצבם הכלכלי טוב וב־11 קיבוצים שמצבם הכלכלי אינו טוב. בלוח 10 אפשר לראות שגם בקרב קיבוצים שמצבם הכלכלי טוב, ככל שרמת הדיפרנציאליות עולה כך גדל גם שיעור הקיבוצים שיש בהם חברים במצוקה.

לוח 10: הקשר בין דיפרנציאליות למצוקה ב-38 קיבוצים שמצבם הכלכלי טוב (באחוזים)

קיבוצים שאין בהם תשלום על עבודה (N)	קיבוצים בעלי הסדרים משולבים (N)	קיבוצים בעלי שכר דיפרנציאלי (N)	כולם (N)
1) קיבוצים שאין בהם חברים במצוקה	92	56	30 (61) (23)
2+3) קיבוצים שיש בהם חברים במצוקה	8	44	70 (39) (15)
2) קיבוצים שיש בהם חברים ספורים במצוקה	8	31	70 (34) (13)
3) קיבוצים שיש בהם מספר מסוים של חברים במצוקה	—	13	5 (2)
סך הכול	100 (12)	100 (16)	100 (10) (38)

ב-8% מהקיבוצים השיתופיים (שאין בהם תשלום תמורת עבודה) יש חברים במצוקה.
 ב-44% מהקיבוצים עם הסדרים משולבים יש חברים במצוקה. ב-70% מהקיבוצים הדיפרנציאליים יש חברים במצוקה.
 כשבודקים את הקשר בין דיפרנציאליות למצוקה בקיבוצים שמצבם הכלכלי אינו טוב, מתקבלת תמונה דומה.

לוח 11: הקשר בין דיפרנציאליות למצוקה ב-11 קיבוצים שמצבם הכלכלי אינו טוב (באחוזים)

קיבוצים שאין בהם תשלום על עבודה (N)	קיבוצים בעלי הסדרים משולבים (N)	קיבוצים בעלי שכר דיפרנציאלי (N)	כולם (N)
קיבוצים שאין בהם חברים במצוקה	40	—	18 (2)
קיבוצים שיש בהם חברים ספורים במצוקה	20	50	25 (3)
קיבוצים שיש בהם מספר מסוים של חברים במצוקה	40	50	75 (6)
סך הכול	100 (5)	100 (2)	100 (4)

הקשר בין דיפרנציאליות לרמת המצוקה קיים אפוא גם בקבוצת הקיבוצים שמצבם הכלכלי אינו טוב. בלוח אפשר לראות שרמת המצוקה עולה ככל שרמת הדיפרנציאליות עולה (בלוחות 10 ו-11 לא נכללו 11 קיבוצים שמצבם הכלכלי בינוני). תמונה דומה מתקבלת כשבודקים את הקשר בין הפרטת שירותי הבריאות לבין מצוקה בקיבוצים שמצבם הכלכלי דומה.

לוח 12: הקשר בין הפרטת שירותי הבריאות למצוקה בקיבוצים שמצבם הכלכלי אינו טוב (באחוזים)

קיבוצים שבהם שירותי הבריאות אינם מופרטים	קיבוצים שבהם שירותי הבריאות מופרטים	
25	20	קיבוצים שאין בהם חברים במצוקה
50	20	קיבוצים שיש בהם חברים ספורים במצוקה
25	60	קיבוצים שיש בהם מספר מסוים של חברים במצוקה
100 (4)	100 (5)	סך הכול

מבדיקת קבוצת הקיבוצים שמצבם הכלכלי אינו טוב (לוח 12) עולה שבין הקיבוצים המופרטים יש יותר קיבוצי מצוקה (60%), ובין הקיבוצים הלא מופרטים שיעורם פחות (25%).

לוח 13: הקשר בין הפרטת הבריאות למצוקה בקיבוצים שמצבם הכלכלי טוב (באחוזים)

קיבוצים שבהם שירותי הבריאות אינם מופרטים	קיבוצים שבהם שירותי הבריאות מופרטים	
75	38	קיבוצים שאין בהם חברים במצוקה
13	62	קיבוצים שיש בהם חברים ספורים במצוקה
13	—	קיבוצים שיש בהם מספר מסוים של חברים במצוקה
100 (24)	100 (16)	סך הכול

מבדיקת הקיבוצים שמצבם הכלכלי טוב (לוח 13) עולה שבשלושה רבעים מן הקיבוצים הלא מופרטים אין מצוקה כלל (75%), ואילו רק בשליש מן הקיבוצים המופרטים אין מצוקה כלל (38%).
ראינו אפוא שהקשר בין מצוקה לבין הפרטה והיפרנציאליות אינו תוצאה של המצב הכלכלי, אלא הוא קיים בזכות עצמו.
ניתוח נוסף של הנתונים בלוח 14 מלמד כי שירותי בריאות והיגיון מופרטים מגבירים את השפעת המצב הכלכלי על רמת המצוקה. בקיבוץ עני ומופרט ייתכן שרמת המצוקה תהיה גבוהה יותר מזו שבקיבוץ עני שלא הופרטו בו שירותי החינוך והבריאות.

קיבוצים שבהם שירותי החינוך והבריאות אינם מופרטים	קיבוצים שבהם שירותי החינוך והבריאות מופרטים	
75	38	קיבוצים שאין בהם חברים במצוקה
13	62	קיבוצים שיש בהם חברים ספורים במצוקה
13	—	קיבוצים שיש בהם מספר מסוים של חברים במצוקה
100 (24)	100 (16)	סך הכול

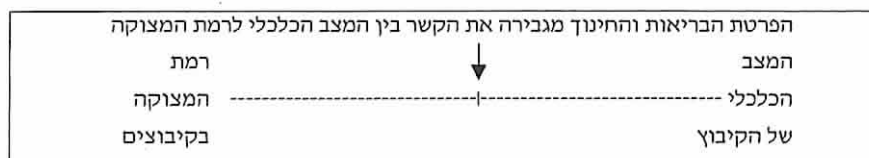
לוח 14: הקשר בין המצב הכלכלי לרמת המצוקה בקיבוצים שהופרטו בהם שירותי הבריאות והחינוך ובקיבוצים שלא הופרטו בהם (מתאמי ספירמן)

N	כלי הפרטת הבריאות	N	עם הפרטת הבריאות	
36	-0.26 (לא מובהק)	22	-0.43(*)	המתאם בין מצב כלכלי למצוקה
N	כלי הפרטת החינוך	N	עם הפרטת החינוך	
35	-0.27 (לא מובהק)	27	-0.44(*)	המתאם בין מצב כלכלי למצוקה

בקיבוצים המופרטים, הקשר בין המצב הכלכלי למצוקה חזק ומובהק (מתאם של -0.43). בקיבוצים הלא מופרטים הקשר הזה חלש ולא מובהק (-0.26). במילים אחרות, הפרטת הרווחה בקיבוצים מגבירה מאוד את מידת ההשפעה של המצב הכלכלי על רמת המצוקה בהם.

תופעה זו אינה מפתיעה. מערכות הרווחה הציבוריות המפותחות שבחברות הרווחה ממתנות את השפעת הפערים הכלכליים. הן מסייעות לקבוצות החלשות מבחינה כלכלית, וכך הן מחלישות את הקשר בין המצב כלכלי למצוקה. לעומת זאת, בחברות שוק מערכות הבריאות והחינוך הציבוריות הצטמקו ונחלשו, ואין ביכולתן למתן את השפעת הפערים הכלכליים. המערכות המופרטות ודאי אינן ממתנות את הפערים, נהפוך הוא. הן מאפשרות לעשירים לרכוש שירותי בריאות וחינוך טובים הרבה יותר, ומפנות את העניים למערכות הציבוריות שאיכותן נשחקה. המסקנה היא אפוא שיש קשר בין המצב הכלכלי לבין רמת המצוקה, אבל הפרטת שירותי הרווחה מגבירה את הקשר הזה. התרשים הבא מתאר את משולש הקשרים בין מצב כלכלי, הפרטת הרווחה ומצוקה כלכלית.

תרשים 2

ההקשר הרחב יותר של רמת המצוקה בקיבוצים

עד כה ראינו את הקשרים בין רמת המצוקה בקיבוץ לבין ארבעה מאפיינים של הקיבוץ: (1) התפיסות הניהוליות והקיבוציות של המנהיגות בו; (2) רמת התפקוד של מוסדותיו; (3) משאביו הכלכליים והאנושיים; (4) המודל הכלכלי הנהוג בו. בדיקת הקשרים בין ארבעת המאפיינים האלה לבין עצמם תאפשר לנו להבין טוב יותר את הקשר שבין המצב הכלכלי והמודל הכלכלי של הקיבוץ לבין רמת המצוקה באותו קיבוץ.

המודל הכלכלי בקיבוץ ותפיסות המנהיגות

מלוחות 15 ו-16 עולה כי המודל הדיפרנציאלי בקיבוצים קשור הדוקות לתפיסות הניהוליות של המנהיגות: המנהיגות תומכת יותר בסגנון ניהולי לא שוויוני וסומכת פחות על התנהגות החברים בשעת משבר. המודל הדיפרנציאלי קשור הדוקות גם לאופן שבו המנהיגות תופסת את עצמה ואת קיבוצה — כדיפרנציאליים יותר וכשיתופיים פחות.

לוח 15: המודל הכלכלי של הקיבוץ והקשר שלו לתפיסות המנהיגות בקיבוץ (מתאמים)

המודל הכלכלי של הקיבוץ והקשר שלו לתפיסות המנהיגות בקיבוץ (מתאמים)	המזכיר תופס את עצמו ואת קיבוצו כשיתופיים יותר	המזכיר תומך בהטבות נלוות למנהלים	המזכיר סבור כי בשעת משבר יעדיפו החברים את צורכיהם האישיים
מודל כלכלי דיפרנציאלי	-.73(**)	.57(**)	-.30(*)

לוח 16: המודל הכלכלי של הקיבוץ והקשר שלו לתפיסות המנהיגות בקיבוץ
(המשלים ל-100% בכל תא)

תפיסות ניהוליות	קיבוצים שאין בהם תשלום על עבודה	קיבוצים בעלי הסדרים משולבים	קיבוצים בעלי שכר דיפרנציאלי	כל הקיבוצים
המזכיר מעריך שבעת משבר כלכלי יעדיפו החברים את צורכיהם האישיים על פני הצלחת הקיבוץ	24	29	53	34
המזכיר תומך במתן הטבות נלוות למנהלים (רכב אישי, דמי אש"ל)	5	30	44	25

מלוח 16 עולה כי 53% ממזכירי הקיבוצים הדיפרנציאליים מעריכים שבשעת משבר כלכלי יעדיפו מרבית החברים את צורכיהם הפרטיים על פני צורכי הקיבוץ. בקרב מזכירי הקיבוצים השיתופיים, 24% מעריכים כך. 44% ממזכירי הקיבוצים הדיפרנציאליים תומכים במתן הטבות נלוות למנהלים (רכב אישי, דמי אש"ל), בדומה למקובל מחוץ לקיבוץ. בין מזכירי הקיבוצים השיתופיים רק 5% תומכים בכך. תפיסות אלו של המנהיגות בקיבוצים הדיפרנציאליים עלולות לגרום לה לקבל ביתר קלות תופעות כמו העמקת הפערים הכלכליים בין חברי הקיבוץ ועלייה ברמת המצוקה.

המודל הכלכלי ותפקוד מוסדות הקיבוץ

מלוח 17 אפשר ללמוד שהמעבר למודל הדיפרנציאלי כרוך גם בידידה בתפקוד המוסדות בקיבוצים. הפעילות התרבותית בקיבוץ נחלשת מאוד, וגם תפקודו ומרכזיותו של חדר האוכל פוחתים מאוד, או שהוא נסגר לגמרי. כן מצטמצם מספר בעלי התפקידים המפעילים את מערכות הבריאות והחינוך, החברה והרווחה. הירידה בתפקוד המוסדות מתבטאת גם בוועדת הבריאות, ובפגיעה ביכולתו של הקיבוץ לסייע לחבריו הנתונים במצב בריאותי קשה (דבר שהוא כשלעצמו ביטוי של מצוקה). אפשר לשער כי חולשתם של הקהילה, של מוסדותיה ושל חייה המשותפים מרופפת גם את תחושת השותפות בין חבריה ופוגעת ביכולתה לתפקד כמסגרת תומכת לחברים הנקלעים לקשיים כלכליים.

לוח 17: מודל כלכלי ותפקוד מוסדות בקיבוץ – אחוזים ומתאמים (המשלים ל-100% בכל תא)

מחאמי ספירמן עם רמת דיפרנציאליות	כל הקיבוצים	קיבוצים בעלי שכר דיפרנציאלי	קיבוצים בעלי הסדרים משולבים	קיבוצים שאין בהם תשלום על עבודה	
-0.45(**)	71	44	68	95	קיבוצים שיש בהם רכז תרבות פעיל
-0.66(**)	45	0	30	90	קיבוצים שבהם מוגשות בחדר האוכל שתיים עד שלוש ארוחות ביום
-0.47(**)	67	35	68	95	קיבוצים שיש בהם יותר מ-50 ממלאי תפקידים
-0.49(**)	48	18	43	76	קיבוצים המסייעים רבות לחבר שמצבו הבריאותי קשה במיוחד
-0.31(*)	82	69	80	95	קיבוצים שיש בהם ועדת בריאות פעילה

בדיקה נוספת מלמדת שהקשרים בין המודל הכלכלי בקיבוץ לבין רמת התפקוד של מוסדותיו ממשיכים להתקיים באותה רמה גם כשמצבו הכלכלי וגודלו (מספר החברים) נתונים בפיקוח. במילים אחרות, המודל הדיפרנציאלי בקיבוצים קשור לרמת תפקוד נמוכה יותר של מוסדותיהם, בלי קשר למצבם הכלכלי ולגודלם.

המודל הכלכלי והקשר שלו למצב הכלכלי של הקיבוץ

מקובל לחשוב שיש קשר הדוק בין המצב הכלכלי של הקיבוץ לבין המודל הכלכלי הנהוג בו: קיבוצים שמצבם אינו טוב הם דיפרנציאליים, ואילו קיבוצים שמצבם טוב הם שיתופיים. ייתכן שבראשיתם של תהליכי השינוי, המעבר למודל דיפרנציאלי אכן אפיין קיבוצים חלשים יותר מבחינה כלכלית. ואולם ממצאי לוח 18 מעוררים ספק באשר להמשך קיומו של קשר זה. גם העובדה שישנם קיבוצים דיפרנציאליים רבים שמצבם הכלכלי טוב מערערת את הקשר הזה.

לוח 18: רמת הדיפרנציאליות של הקיבוץ ומצבו הכלכלי (באחוזים)¹

כל הקיבוצים	קיבוצים בעלי שכר דיפרנציאלי	קיבוצים בעלי הסדרים משולבים	קיבוצים שאין בהם תשלום על עבודה	
18	25	8	24	מצב כלכלי לא טוב
17	13	17	19	מצב כלכלי בינוני
65	62	75	57	מצב כלכלי טוב
100	100	100	100	סך הכול

1 מתאם ספירמן: -0.70 ; $p < 0.05$.

מלוח 18 עולה כי הקיבוצים שמצבם הכלכלי טוב הם 57% מהקיבוצים השיתופיים, 75% מהקיבוצים המשולבים ו-62% מהקיבוצים הדיפרנציאליים.

המאפיינים העיקריים של קיבוצים שיש בהם מצוקה רבה

בקיבוצים מעוטי משאבים כלכליים ואנושיים צפויה מצוקה רבה יותר. מדובר בקיבוצים שמצבם הכלכלי אינו טוב, שיש בהם פחות צעירים לומדים ושרמת הכישורים של חבריהם (על פי הערכת המזכירים) נמוכה יותר.

בקיבוצים שבהם נשחק תפקוד המוסדות החברתיים, המצוקה רבה יותר. משקלה של פעילות תרבותית מועטה בולט במיוחד בקיבוצים בעלי מצוקה רבה, אך כך גם מספרם הנמוך של בעלי התפקידים. כן קיים קשר בין רמת המצוקה בקיבוץ לבין יכולתו המועטה לסייע לחבריו המתמודדים עם בעיה בריאותית קשה.

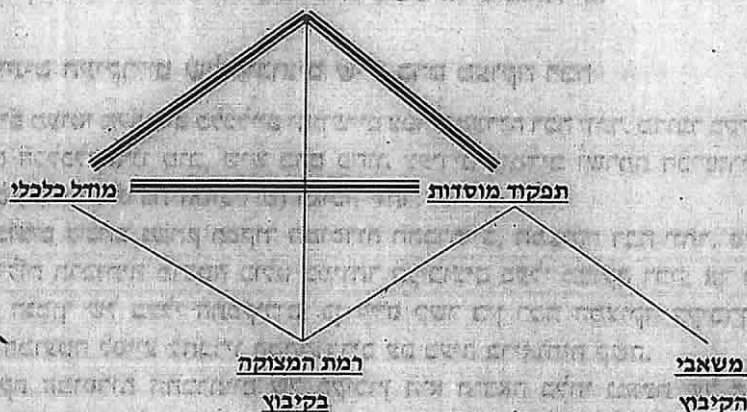
שחיקת המוסדות החברתיים של הקיבוץ היא תוצאה בלתי נמנעת של המעבר לחברת שוק. היא גם מרחיבה את שליטת השוק על שירותים ועל מצרכים שספקו קודם לכן בידי מערכות ציבוריות באופן שוויוני יותר ועל פי צרכים סוציאליים מוכרים. שחיקה זו מפוררת את החברה והופכת אותה לאוסף של יחידים ומשפחות הכפופים למוסדות הכלכליים ולכללי השוק. היא מערערת את יסודות רווחתו של המעמד הבינוני בכלל ושל חברי הקיבוצים בפרט, ומחלישה את יכולתם של החברים לפעול כקהילה המנהלת בעצמה את חייה והתומכת בחבריה.

בקיבוצים בעלי שכר דיפרנציאלי ושירותי בריאות וחינוך מופרטים, המצוקה רבה יותר. הקשרים החזקים בין שכר דיפרנציאלי להפרטת הבריאות והחינוך מעניקים תוקף ברור למושג המודל הכלכלי הדיפרנציאלי או השיתופי.

ההבדלים בין המודלים הכלכליים קשורים גם לעוצמת הקשר שבין מצב כלכלי למצוקה כלכלית: בקיבוצים מופרטים הקשר בין שני הגורמים האלה חזק יותר. כמילים אחרות, הפרטת הבראות והחינוך מגבירה את השפעת המצב הכלכלי על רמת המצוקה. לכן רמת המצוקה בקיבוץ עני ומופרט עלולה להיות גבוהה יותר מזו שבקיבוץ עני שלא הופרטו בו שירותי החינוך והבריאות. בקיבוצים שהנהגתם מחזיקה בתפיסות דיפרנציאליות, המצוקה רפה יותר. מדובר בקיבוצים שבהם מנהלי הקהילות או המזכירים תופסים את עצמם ואת קיבוצם כדיפרנציאליים יותר וכשיתופיים פחות. הם גם נוטים פחות לסמוך על החברים בשעת משבר כלכלי, ותומכים יותר בהטבות מיוחדות למנהלים בקיבוץ. התרשים הבא מתאר בצורה סכמתית את הקשרים בין קבוצות המשתנים העיקריות לרמת המצוקה בקיבוצים.

תרשים 3: רמת המצוקה בקיבוץ – תרשים סכמתי של הקשרים בין המשתנים

תפיסות המנהיגות

מתאמי ספירמן של 25 – 35

מתאמי ספירמן של 60 – 70

הסבר המשתנים בתרשים

מודל כלכלי: קיומם או היעדרם של שכר דיפרנציאלי ושל הפרטת שירותי בריאות וחינוך.

תפקוד מוסדות: מספר בעלי התפקידים בקיבוץ ורמת התפקוד של רכז התרבות, חדר-האוכל ועזרה לחברים במצוקה בריאותית.

תפיסות המנהיגות: תפיסות המזכירים את עצמם ואת קיבוץם, כשיתופיים יותר או כדיפרנציאליים יותר; מידת האמון שלהם בחברים בשעת משבר, וסגנון הניהול המקובל עליהם.

משאבי הקיבוץ: המצב הכלכלי של הקיבוץ, הערכת רמת הכישורים של חברי הקיבוץ, מספר הסטודנטים הצעירים בקיבוץ.

רמת המצוקה בקיבוץ: הערכת המזכיר את רמת המצוקה בקיבוץ.

מצוקה רבה יותר מצויה בקיבוצים בעלי ארבעה מאפיינים עיקריים: (1) משאביהם הכלכליים והאנושיים מעטים יותר; (2) הם קרובים יותר למודל הדיפרנציאלי; (3) תפקוד מוסדותיהם חלש יותר; (4) הנהגתם נוטה יותר לתפיסות דיפרנציאליות.

סיכום: מצב כלכלי, מודל כלכלי ורמת המצוקה בקיבוצים

מחקר זה בחן את הקשרים בין המצב הכלכלי של הקיבוצים לבין המודל הכלכלי הנהוג בהם ורמת המצוקה בהם. טענה נפוצה היא שמצב כלכלי קשה של הקיבוץ נושא עמו לא רק מצוקה כלכלית, אלא גם מעבר למודל הדיפרנציאלי. לפי טענה זו, המעבר למודל דיפרנציאלי נובע בעיקר מהצורך בהתייעלות כלכלית וניהולית ולא משינוי בתפיסות, בעמדות, באידיאולוגיות הניהוליות, בערכים וביחסי האמון בקיבוץ (בין המנהיגות לחברים ובין החברים לבין עצמם).

אחת הדרכים לבדוק טענה זו היא לנתח את השינויים לאורך זמן ולבחון מה קודם למה. האם הרעה כלכלית קודמת לשינוי המודל הכלכלי או להפך? במחקר זה לא נבדקו הקשרים האלה לאורך זמן. אבל בנקודת הזמן של המחקר – שנת 2003 – נמצא קשר בין המצב הכלכלי למצוקה כלכלית, ולא נמצא קשר בין המצב הכלכלי למודל הכלכלי. בעבר נמצא קשר כזה, אבל ייתכן שהוא נעלם והולך. הקשר הזה נבע מכך שהמעבר למודל הדיפרנציאלי החל בקיבוצים חלשים מבחינה כלכלית (דה מלאך 1995; רוזנר וגין 1996). אולם בשנים האחרונות עברו למודל הדיפרנציאלי גם קיבוצים חזקים מבחינה כלכלית. בקיבוצים כאלה סביר להניח שגורמים אחרים תרמו לשינוי הדיפרנציאלי ולמעבר לחברת שוק. במחקר זה מצאתי כמה גורמים כאלה: תפיסות דיפרנציאליות של המנהיגות, תפקוד ירוד של מוסדות הקיבוץ ואמון מועט של המנהיגות בחברים.

דוגמה בולטת למעבר למודל דיפרנציאלי בקיבוץ עשיר מאוד היא קיבוץ לוחמי הגטאות. לפי תיאור מפורט שפורסם בעיתונות, מנהיג השינוי בקיבוץ הזה הביע התנגדות נחרצת לקיבוץ המסורתי-שיתופי עוד לפני שהחל המשבר הכלכלי בתנועה הקיבוצית. לעומת זאת, דווקא המנהיג הכלכלי הבולט של הקיבוץ התנגד למעבר

למודל הדיפרנציאלי. למרות מצבו הכלכלי הטוב של הקיבוץ, תומכי השינוי מבקרים את מערכות הבריאות והחינוך המפותחות של הקיבוץ ורואים בהן בזבוז (לוי-ברזילי 2004). גם בקיבוצים שמצבם הכלכלי אינו טוב, אופן הטיפול בבעיה זו יכול להיות מושפע מתפיסות המנהיגות ומעמדות החברים. הנהגות בעלות תפיסה דיפרנציאלית יטפלו במשבר באופן שונה מהנהגות שיתופיות (ראו במבוא לחוברת זו). כאשר לעמדות החברים, הן לא נבדקו במחקר זה, אבל גם הן עשויות להשפיע על המעבר למודל הדיפרנציאלי. כשחברים רבים מאמינים שהמודל הדיפרנציאלי וחברת השוק בכללה הם טובים ועילים יותר, הם יעדיפו לנטוש את המודל הכלכלי השיתופי הנהוג בקיבוצם.

אף שלא מצאתי קשר ישיר בין המצב הכלכלי למודל הכלכלי, ייתכן שמצב כלכלי לא טוב ישפיע בעקיפין על המעבר למודל דיפרנציאלי. מצאתי שבקיבוצים חלשים מבחינה כלכלית יש מצוקה רבה יותר בקרב החברים וגם תפקוד ירוד של מוסדות הקיבוץ. גורמים אלו – שניהם יחד וכל אחד לחוד – יכולים לדחוף את הקיבוץ לעבר שינוי דיפרנציאלי. תפקוד ירוד של מוסדות הקיבוץ נתפס כהוכחה לכך שהשיטה אינה עובדת כראוי ושיש לשנותה; מצוקה כלכלית יכולה להניע חלק מהחברים לחשוב ששינוי דיפרנציאלי יאפשר להם לשפר את מצבם הכלכלי. חשוב גם השילוב בין שני הגורמים. כשחברה נקלעת למשבר, יכולתם של המוסדות לתפקד כראוי ולסייע לאנשים בשעת מצוקה חשובה במיוחד. אם מתברר שהמוסדות אינם מתפקדים בשעת משבר וכל חבר או משפחה נשארים לנפשם, תגבר נטייתם של החברים לנטוש את המודל השיתופי ולעבור למודל הדיפרנציאלי.

אולם נשאלת השאלה, מה יכול לגרום למצוקה בחברה, מעבר למצבה הכלכלי? טענתי היא שגורם חשוב נוסף מסביר את המצוקה, והוא הטיפולוגיה המבחינה בין חברת רווחה, שרמת המצוקה בה נמוכה יותר, לבין חברת שוק, שרמת המצוקה בה גבוהה יותר.

חברת הרווחה מתאפיינת במוסדות חברתיים חזקים במיוחד, בפערים כלכליים קטנים ובמערכות רווחה ציבוריות מפותחות. חברת שוק מתאפיינת במוסדות כלכליים חזקים במיוחד, בפערים כלכליים גדולים ובהתפתחות של מערכות רווחה מופרטות. שני טיפוסים החברות שונים זה מזה גם בעמדות ובערכים השכיחים בהם. מחקרים מראים כי תושבי ארצות סקנדינביה והולנד הם התומכים ביותר בחלוקה מחדש ובצמצום הפערים. לעומת זאת, התמיכה המעטה ביותר בהתערבות ממשלתית לשם חלוקה מחדש נרשמה בארצות הברית, שפה מדיניות הרווחה היא המוגבלת ביותר.¹ בחברות רבות וגם בישראל מתרחש מעבר מחברת רווחה לחברת שוק. המעבר

1. Kluegel et al. 1995 (מצוטט אצל רוזנר 2003); Miller 1992.

הזה מלווה בשינוי ערכים, בהעמקת פערים ובהחלשת מוסדות בחברה ובקהילה, ומביא לעלייה ברמת המצוקה הכלכלית. מכאן גם נגזרה השערת כי הטיפולוגיה של חברת רווחה וחברת שוק יכולה לתרום להבנתנו את ההבדלים ברמת המצוקה בין קיבוצים שונים.

ממצאי הסקר מצביעים כמובן על קשר בין המצב הכלכלי של הקיבוץ לבין רמת המצוקה בו. אבל מעבר למצב הכלכלי, מצאתי גם כי בקיבוצים הנוטים לחברת שוק המצוקה רבה יותר מזו שבקיבוצים הנוטים לחברת רווחה. ההבדלים האלה ממשיכים להתקיים גם בין קיבוצים שמצבם הכלכלי דומה: כמו כן מצאתי קשר בין המשאבים האנושיים של הקיבוץ לבין רמת המצוקה בו.

ההבחנה בין אוריינטציית השוק לאוריינטציית הרווחה

ההבחנה בין קיבוצים הנוטים לחברת שוק לבין קיבוצים הנוטים לחברת רווחה נערכה על פי שלושה מאפיינים: (1) המודל הכלכלי הנהוג בקיבוץ; (2) רמת התפקוד של מוסדות בקיבוץ; (3) התפיסות של מנהיגות הקיבוץ.

שלושת המאפיינים האלה קשורים זה לזה וכן לרמת המצוקה בקיבוץ. אפשר גם לראות בהם ביטוי לעוצמתה או לחולשתה של הקהילה בכל קיבוץ. מצאתי כי קיבוצים בעלי אוריינטציית שוק (שיש בהם מודל דיפרנציאלי של פערי שכר ומערכות בריאות וחינוך מופרטות) מתאפיינים ברמת תפקוד נמוכה יותר של המוסדות ובמנהיגות הנוטה לתפיסות דיפרנציאליות. מאפיינים אלו מבטאים חולשה של הקהילה וקשורים לרמות מצוקה גבוהות יותר.

בקיבוצים בעלי אוריינטציית רווחה התמונה שונה. אין שכר דיפרנציאלי ומערכות החינוך והבריאות אינן מופרטות, בהתאם למודל הכלכלי השיתופי. מוסדות הקיבוץ מתפקדים ברמה גבוהה יותר ומנהיגות הקיבוץ נוטה לתפיסות שיתופיות. כל המאפיינים האלה מבטאים עוצמה של הקהילה וקשורים לרמות מצוקה נמוכות יותר.

אוריינטציית שוק מבטאת חולשה של הקהילה והיא קשורה למצוקה רבה יותר, ואילו אוריינטציית רווחה מבטאת עוצמה רבה יותר של הקהילה וקשורה למצוקה נמוכה יותר. הקשר בין אוריינטציית שוק או רווחה לבין רמת מצוקה ממשיך להתקיים הן בקיבוצים שמצבם הכלכלי טוב והן בקיבוצים שמצבם הכלכלי אינו טוב. לכן ייתכן שקיבוצים בעלי אוריינטציית שוק וקיבוצים בעלי אוריינטציית רווחה מתמודדים באופן שונה הן עם הצלחה כלכלית והן עם שפל כלכלי.

במצב כלכלי טוב, אוריינטציית השוק יכולה להביא לצמיחה כלכלית אך גם לגידול במצוקה, ממש באותו קיבוץ. תופעה דומה ישנה גם בישראל בכלל. פערי שכר והפרטת הרווחה, שחיקת מוסדות ותפיסות דיפרנציאליות של המנהיגות — כל

אלו מחלישים את הקהילה ואת יכולתה למתן פתרונות הנוצרים בתהליך הצמיחה. לכן מיעוט גדול של חברי קיבוץ אינם נהנים מפרות הצמיחה הכלכלית ועלולים להפוך ל"עניים חדשים" בתוך קיבוץ מצליח. מצב כלכלי לא טוב, אוריינטציית הרווחה ממתנת את השפעת השפל או המשבר הכלכלי על מצבו של הפרט. מערכות רווחה שיתופיות, תפקוד תקין של מוסדות הקהילה ומנהיגות בעלת תפיסות שוויוניות וסולידריות יותר – כל אלו ממתנים את השפעת השפל על החברים ומפחיתים את חשיפתם למצוקה כלכלית. התפיסות של מנהיגות הקיבוץ את המשבר הכלכלי חשובות, כי הן קובעות במידה רבה כיצד הקיבוץ מתמודד עם המשבר הזה. מנהיגות בעלת תפיסה שיתופית של המשבר מאמינה יותר בנכונות החברים למאמץ למען הקיבוץ. מנהיגות כזאת יכולה לראות בקהילה חזקה ובמוסדות בריאות, חינוך ותרבות המתפקדים היטב נכס המסייע לתחושת האחידות המשותפת של החברים ולהתמודדות משותפת שלהם עם משבר כלכלי. עם זאת, משבר כלכלי ממושך והתרחבות מעגל המצוקה יכולים להביא לשינוי בתפיסות המנהיגות, לשחוק מאוד את תפקוד המוסדות ולפגוע ביחסי האמון בקיבוץ. מצב כזה יכול גם לערער את התפיסות השיתופיות של המנהיגות ולהביא להחלפתה או להנהגת מודל כלכלי דיפרנציאלי. מנהיגות בעלת תפיסה דיפרנציאלית של המשבר מנסה להניע את החברים למאמץ בעיקר על ידי תועלת כלכלית אישית. היא עשויה לראות במערכות הרווחה שיתופיות ובמוסדות מפותחים של הקהילה נטל המכביד על הקיבוץ בהתמודדותו עם משבר כלכלי. מנהיגות בעלת תפיסות דיפרנציאליות יכולה גם לתת לגיטימציה לפערים, להפרטה ולמצוקה כלכלית, פיוון שהם ייתפסו בעיניה פתמריצים למאמץ וכ"תרופות מהות" שיש לפלוץ כדי להתמודד עם המשבר. תרופות מהות אלו נשענות בדרך כלל על הפרשנות ועל הפתרונות שמספקים אנשי אקדמיה ויועצים מקצועיים מתחומי הכלכלה והניהול. הם גם האחראים למסגרות ההכשרה המקצועית, המטמיעות במנהיגות את האידאולוגיה הניהולית החדשה (הראל 1993) ואת אוריינטציית השוק כדרכים הכרחיות לטיפול במשבר הכלכלי. בקיבוץ הנמצא בשפל כלכלי, אוריינטציית השוק פירושה החלשת הקהילה, הווקא כשחלק מהחברים זקוקים לה יותר מתמיד. חולשת הקהילה מגבירה את השפעת המשבר הכלכלי על מצבם של החברים ומגבירה את פגיעותם למצוקה כלכלית אישית. תמונה דומה נמצאה בתפקודן של קהילות הנתונות לאיום ביטחוני (קמחי ושמאי 2006). נמצא שחוסן קהילתי גבוה מתווך בין האיום הביטחוני החיצוני לבין מצבו הנפשי של הפרט ומפחית את הלחץ האישי שהוא נתון בו. באופן דומה, עוצמת קהילה גבוהה מתווכת בין השפל הכלכלי שהקיבוץ נתון בו לבין מצבו הכלכלי של הפרט וממתנת את המת המצוקה שהוא חשוף לה.

מכל אלה עולה שמצוקה כלכלית רבה יותר קשורה לא רק למצבו הכלכלי של הקיבוץ. היא קשורה גם למערכת תופעות של אוריינטציית השוק. המודל הדיפרנציאלי הוא כנראה הגרעין הקשה והמוחשי של האוריינטציה הזאת, אבל יש לגרעין הזה גם קשרים הדוקים עם תפקוד נמוך של מוסדות הקיבוץ ועם תפיסות דיפרנציאליות של מנהיגותו.

סיכום זה מבהיר לנו את המעבר מחברת רווחה לחברת שוק בהקשר נוסף: מעבר של חברה או קיבוץ מקהילה (Gemeinschaft) להתאגדות (Gesellschaft) (Cohen 2001 [1887] Tönnies; 1976). שני המעברים האלה מחזקים זה את זה, ונוגעים למבנה הקיבוץ ולמוסדותיו ולאופי היחסים וההסכמות בין חבריו. כאשר המעברים האלה מתרחשים בקיבוץ, הם מחלישים את מוסדותיו, את לכידותו החברתית ואת ערכיו השיתופיים, ומגדילים את אי-השוויון ואת הסיכוי למצוקה כלכלית אישית בקיבוץ.

נספח: רמת המצוקה בקיבוצים (ציון ממוצע) לפי מאפיינים שונים

(הציון הממוצע נע בין 1: אין מצוקה; לבין 5: יש הרבה מאוד חברים במצוקה)

לוח 1. המשאבים של הקיבוצים ורמת המצוקה בהם

המצב הכלכלי של הקיבוץ	ציון מצוקה ממוצע	N	%
לא טוב	2.4	11	17
בינוני	1.6	11	17
טוב	1.5	42	66
סך הכול	1.7	64	100

מספר הלומדים הצעירים בקיבוץ	ציון מצוקה ממוצע	N	%
פחות מ-10 לומדים	2.0	26	45
10-49 לומדים	1.4	27	45
יותר מ-50 לומדים	1.0	6	10
סך הכול	1.6	59	100

הערכת כישורי החברים בקיבוץ	ציון מצוקה ממוצע	N	%
פחות מהרמה הממוצעת	2.2	6	9
רמה ממוצעת	1.8	41	65
יותר מהרמה הממוצעת	1.2	17	26
סך הכול	1.7	64	100

לוח 2, המודל הכלכלי (הפרטה ודיפרנציאליות) ורמת המצוקה בקיבוצים

רמת הדיפרנציאליות בקיבוץ	ציון מצוקה ממוצע	N	%
אין תשלום בעד עבודה	1.4	21	34
הסדרים משולבים	1.6	22	38
שכר דיפרנציאלי	1.9	17	28
סך הכול	1.6	60	100

הפרטת החינוך בקיבוץ	ציון מצוקה ממוצע	N	%
החינוך אינו מופרט	1.5	35	56
החינוך מופרט	1.9	28	44
סך הכול	1.7	63	100

הפרטת הבריאות בקיבוץ	ציון מצוקה ממוצע	N	%
שירותי הבריאות אינם מופרטים	1.5	36	61
שירותי הבריאות מופרטים	1.8	23	39
סך הכול	1.6	59	100

לוח 3. עוצמת הקהילה (רמת תפקוד המוסדות) בקיבוצים ורמת המצוקה בהם

מספר ממלאי התפקידים בקיבוץ	ציון מצוקה ממוצע	N	%
עד 30 ממלאי תפקידים	1.9	20	32
31–80 ממלאי תפקידים	1.8	25	42
יותר מ-80 ממלאי תפקידים	1.3	16	26
סך הכול	1.7	61	100

רכו תרבות פעיל בקיבוץ	ציון מצוקה ממוצע	N	%
אין רכו תרבות פעיל בקיבוץ	2.1	17	27
יש רכו תרבות פעיל בקיבוץ	1.5	45	73
סך הכול	1.6	62	100

מידת העזרה של הקיבוץ לחבר שנקלע למצב בריאותי קשה במיוחד	ציון מצוקה ממוצע	N	%
מידה מועטה	2.1	13	20
מידה מסוימת	1.5	22	35
מידה רבה	1.6	30	45
סך הכול	1.7	65	100

ועדת בריאות בקיבוץ	ציון מצוקה ממוצע	N	%
אין ועדת בריאות בקיבוץ	2.1	10	16
יש ועדת בריאות בקיבוץ	1.6	50	84
סך הכול	1.7	60	100

מחברת רווחה לחברת שוק: מצוקה כלכלית בקיבוץ

תפקוד חדר האוכל בקיבוץ	ציון מצוקה ממוצע	N	%
אינו פועל, או פועל רק בערבי שבת	1.9	12	19
פועל רק בארוחות צהריים	1.7	21	34
מוגשות בו שתיים עד שלוש ארוחות ביום	1.5	30	47
סך הכול	1.6	63	100

לוח 4. תפיסות המנהיגות בקיבוצים ורמת המצוקה בהם

תפיסת המזכיר את הדיפרנציאליות/השיתופיות של קיבוצו	ציון מצוקה ממוצע	N	%
דיפרנציאלי יותר	2.0	26	40
בינוני	1.5	20	32
שיתופי יותר	1.5	18	28
סך הכול	1.7	64	100

תפיסת המזכיר את הדיפרנציאליות/השיתופיות שלו עצמו	ציון מצוקה ממוצע	N	%
דיפרנציאלי יותר	1.8	28	44
בינוני	1.7	20	30
שיתופי יותר	1.4	17	26
סך הכול	1.7	65	100

המעבר מחברת רווחה לחברת שוק וההבדלים בין הקיבוצים ברמת המצוקה

הערכת המזכיר בדבר התנהגות החברים בעת משבר כלכלי	ציון מצוקה ממוצע	N	%
רבים יעדיפו להתאמץ הק למען הצלחתם והצלחת משפחותיהם	2.0	21	33
יתחלקו באופן שווה בין שתי האפשרויות	1.5	24	39
רבים יעדיפו להתאמץ למען הצלחת קיבוצם	1.6	18	28
סך הכול	1.7	63	100

עמדת המזכיר בנוגע לסגנון החיים הרצוי של המנהלים	ציון מצוקה ממוצע	N	%
לא רצוי שמנהלים בקיבוץ יזכו להטבות כמו מנהלים בעיר	1.5	38	59
מתלבטים	1.8	11	18
רצוי שמנהלים בקיבוץ יזכו להטבות כמו מנהלים בעיר	1.9	15	23
סך הכול	1.7	64	100

מערכת הבריאות והמצב הכלכלי של הקיבוץ

גילה אדר

בעבר הפגינה אוכלוסיית הקשישים בקיבוצים רמה גבוהה ביותר של בריאות ושל "זקנה מוצלחת" (successful aging). מחקרים הראו שהגורם המרכזי לכך הוא ההסדרים החברתיים הנהוגים בקיבוצים. הסדרים אלו, שהיו משותפים לכל הקיבוצים במשך שנים ארוכות, התבססו על עקרונות של שיתוף ברכוש ובקבלת החלטות סולידריות, שוויוניות, מעורבות חברתית ותמיכה חברתית בכל גיל על פי צרכיו.

ביטויים לרמת הבריאות הגבוהה שאפיינה את אוכלוסיית הקשישים הקיבוצית נמצאו במדדים רבים, כגון שיעורי פטירה בגילים מבוגרים. שיעורים אלו היו נמוכים ביחס של 1:2 או 2:3 בכל אחת מקבוצות הגיל של בני יותר מחמישים בהשוואה לאוכלוסייה היהודית בישראל. גם תוחלת החיים (המבוססת על חישובים של שיעורי פטירה לפי גיל ומין) של חברי הקיבוץ היתה גבוהה בשלוש עד ארבע שנים מזאת של האוכלוסייה היהודית בישראל (לויתן ואחרים 1983; Leviatan 1999).

מלבד הצטיינותה ברמה גבוהה של בריאות גופנית בגילים מבוגרים (כרמל ואחרים 1995; 1996), נהנתה האוכלוסייה הקשישה בקיבוצים גם מרמה גבוהה של ביטויי רווחה (well-being) בהשוואה לאוכלוסיות אחרות. מעידים על כך אינדיקטורים לשביעות רצון מתחומי חיים שונים ולשביעות רצון מהחיים בכלל ומהחיים בקיבוץ בפרט, וכן תחושות של קרבה וחוסר ניכור ושל הסתגלות מוצלחת לתפקידים חברתיים למיניהם.¹ ממחקרים שנערכו במהלך שנות התשעים עולים ביטויים רבים של "זקנה מוצלחת" באוכלוסייה הקיבוצית, על פי המשמעות המקובלת של המושג כיום.²

בשנים האחרונות נקלעו הקיבוצים למצב המכונה "משבר הקיבוצים" (ראו למשל רוזנר וגץ 1996; רוזוליו 1999). מאז סוף שנות השמונים, וביתר שאת במהלך שנות התשעים ועד ימינו, חלו שינויים מבניים ואידיאולוגיים ניכרים בקיבוצים רבים (גץ 1990–2003). לשינויים מבניים אלו יש השלכות מפליגות על ההסדרים החברתיים, המשפיעים על ביטויי הבריאות ועל תחושת הרווחה של החברים בכלל ושל המבוגרים שבהם בפרט.

1 לויתן ואחרים 1981; Tannenbaum et al. 1974; Leviatan 1999.

2 ראו למשל 1999; Baltes and Baltes 1990; Rowe and Kahn 1998; Leviatan 1999.

במהלך עשר השנים האחרונות השתנו ההסדרים בתחום הבריאות במרבית הקיבוצים. בעבר נתח התקציב המיועד לבריאות של כלל האוכלוסייה היה דומה בכל הקיבוצים, משום שרמת ההוצאה למחיה הוכתבה על ידי מרכזי התנועות, בלי קשר למצבו הכלכלי של הקיבוץ. כיום כל קיבוץ קובע לעצמו את רמת ההוצאה הציבורית. המשבר הכלכלי שפקד את התנועה הקיבוצית מאמצע שנות השמונים זעזע מוסכמות רבות בהתנהלות הקיבוצים. אחריות הפרט לרמת חייו – להכנסתו ולהוצאותיו – החליפה את העיקרון של אחריות מוחלטת של הקהילה לבריאות חבריה. המשבר הכלכלי והשינוי האידיאולוגי שהתלווה אליו נתנו לגיטימציה להעברת מרבית ההוצאות הכספיות לבריאות מן הקהילה אל היחיד והמשפחה (אדר ואחרים 2006). גם חוק הבריאות הממלכתי מ-1995, שקבע את סל הבריאות, כנורמה מוסכמת למתן שירותי בריאות, השפיע על צמצום ההוצאה הציבורית לבריאות. בעקבות החוק נקבעו נורמות חדשות בכל הקיבוצים.

השאלה המוצגת כאן היא: האם המצב הכלכלי של הקיבוץ משפיע על מערכת הבריאות בו, ואם כן, באיזה אופן?

הממצאים המוצגים להלן מקורם בסקר על מערכת הבריאות בקיבוצים שערך המכון לחקר הקיבוץ באוניברסיטת חיפה במהלך חורף 2004. 260 שאלונים נשלחו בדואר לכל הקיבוצים. על השאלון השיבו רכזי בריאות ומנהלי קהילה ב-131 קיבוצים, המייצגים את התנועה הקיבוצית כולה על פי התפלגות מאפייניה המבניים והכלכליים. הסקר בדק את מצב מערכת הבריאות: כוח האדם הפועל בה, השירותים הרפואיים שהיא מעניקה, חלוקת ההוצאות בין הקהילה לפרט והשפעת משתנים מבניים על המערכת.

בפרסומם של אדר ואחרים (שם) נידונו השינויים שחלו במערכת הבריאות בקיבוצים בכלל, ובשנים 2000-2004 בפרט. כן נבחנו ההבדלים בין הקיבוצים על פי מצבם הכלכלי. הממצאים בפרסום זה תואמים מחקרים קודמים שבהם נמצא קשר בין הרמה הכלכלית של הקהילה לרמת הבריאות של חבריה. בקהילות שרמתן הכלכלית נמוכה, ההשקעה הציבורית בנושאי בריאות ובגורמים סביבתיים פחותה. זאת נוסף על השפעת הפערים במעמד הכלכלי-חברתי האישי על רמת הבריאות בקהילה (Fiscella and Franks 1997; Robert 1998).

הבדלים בין קיבוצים "עשירים" לקיבוצים "עניים"

בידינו נתונים כלכליים מהשנים 2000 ו-2001 על אודות 92 קיבוצים מקרב אלו שהשיבו על השאלון. הנתונים הכלכליים התקבלו ממנהלת הסדר הקיבוצים. המנהלת מופקדת על ביצוע ההסדר שנקבע עם המדינה ועם הבנקים הנושים, ואוספת נתונים על מצבם הכלכלי והכספי של הקיבוצים מאז שנקבע ההסדר.

על פי הנתונים שהתקבלו במכון לחקר הקיבוץ, דורגו הקיבוצים בסולם של שש דרגות במדדים הכלכליים השונים. אף שנתונים אלו נאספו בשנים שקדמו לעריכת סקר הבריאות, הנחתי שלא חלו שינויים קיצוניים במצב הכלכלי בשנים 2001–2004. מתוך המידע הכלכלי בחרתי את מדד רמת העודף המשקי לחבר כאינדיקטור למצבו הכלכלי של הקיבוץ. מדד זה מצביע על רמת התוצאות הכלכליות של המשק בקיבוץ היחיד, והוא מקובל על כלכלנים ועל חשבים הפועלים בתנועה הקיבוצית. ואלה רכיבי המדד: סך הכול של: הרווח התפעולי של כלל ענפי הקיבוץ + עלות העבודה + פחת מחושב + מסים מוניציפאליים + גמלאות, פיצויים, הכנסות (או הוצאות) מיוחדות וביטוח לאומי. כל אלה מחולקים למספר חברי הקיבוץ. המדד כאן חושב כממוצע של העודף המשקי לחבר בשנים 2000–2001, ציוני הקיבוצים במקור נעו על סולם שבו 1.00–6.00 דרגות. לצורך הצגתם בלוח הבא, קיבצתי אותם לשלוש רמות: רמה נמוכה (ציון 1.00–2.50), רמה בינונית (3.00–4.50) ורמה גבוהה (5.00–6.00). הלוח מציג את המצב הכלכלי ב־92 הקיבוצים שעליהם יש בידינו נתונים, כפי שהוא בא לביטוי במדד זה.

לוח 1: התפלגות הקיבוצים לפי רמת העודף לחבר

רמת עודף משקי לחבר	אחוז הקיבוצים
נמוכה	37.0
בינונית	35.0
גבוהה	28.0
סך הכול	100.0 (92)
חציון	3.00

שיעור הקיבוצים בכל קטגוריה יורד ככל שעולה רמת העודף המשקי לחבר.

מצב כלכלי ותקציב הבריאות

רק 50 קיבוצים מסרו נתונים הן על המצב הכלכלי והן על גובה תקציב הבריאות, ועל כן אפשר להצביע כאן על נטייה בלבד. המשתנים קובצו בשתי קטגוריות: המצב הכלכלי, בהגדרתו כעודף משקי לחבר — בקטגוריה הנמוכה נכללו הקיבוצים שציונם במשתנה זה היה 1.00–3.50, ואילו בעודף משקי גבוה לחבר נכללו הקיבוצים

שציונם הוא 4.00 ויותר; ממוצע תקציב הבריאות לחבר בשנה — בקטגוריה הנמוכה נכללו קיבוצים שתקציבם פחות מ-5,000 שקלים לחבר, ואילו בקטגוריה הגבוהה היו קיבוצים שהתקציב לחבר בהם עומד על 5,000 שקלים ויותר.

לוח 2: הקיבוצים לפי עודף משקי לחבר ותקציב בריאות לחבר (באחוזים ובמספרים)

עודף משקי לחבר	תקציב בריאות נמוך	תקציב בריאות גבוה	סך הכול
נמוך	57.0 (16)	43.0 (12)	100.0 (28)
גבוה	32.0 (7)	68.0 (15)	100.0 (22)

ההבדלים אינם מובהקים, אך ניכר כי מרבית הקיבוצים בעלי עודף משקי נמוך נוטים להקצות לבריאות תקציב מצומצם, בשעה שבקיבוצים בעלי עודף משקי גבוה רוב החברים נמצאים בקטגוריה של תקציב בריאות גבוה.

המשתנים המבניים

להלן המשתנים המבניים שאליהם התייחס סקר מערכת הבריאות (מלבד המצב הכלכלי):

1. שיטת ההתנהלות התקציבית, המבטאת את רמת ההפרטה. במשתנה זה נכללו שלושת דגמי התקציב המוכרים בתנועה הקיבוצית: התנהלות שיתופית — רמת הפרטה נמוכה (הקיבוץ המסורתי); שיטת השכר הדיפרנציאלי (הקיבוץ המתחדש) — רמת הפרטה גבוהה (כל חבר מקבל לפי עבודתו ותפקידו בעבודה); ושיטת התקציב המשולב — רמת הפרטה בינונית (כל חבר מקבל תקציב בסיס שוויוני ותוספת אחוזים לפי שכר המשרה שלו).
2. שיעור בני השבעים ומעלה בקרב חברי הקיבוץ.
3. גודל הקיבוץ: מספר החברים והמועמדים לחברות ב-2002.

הלוח הבא מציג את המתאמים בין המשתנים המבניים לבין עצמם. כלולים בו כל 131 הקיבוצים שענו על הסקר, והמשתנים מקובצים לשלוש קטגוריות.

לוח 3: מתאמים (r של פירסון) בין המשתנים המבניים לבין עצמם
(מקובצים לשלוש קטגוריות)

המשתנה	שיטת ההתנהלות	גודל הקיבוץ	שיעור בני השבעים ומעלה
שיטת התנהלות	—	—	—
גודל הקיבוץ	-0.20	—	—
שיעור בני השבעים ומעלה	0.19	0.24	—

המתאמים מובהקים ועוצמתם אינה גבוהה. הקשר בין שיטת ההתנהלות (כלומר רמת ההפרטה) לבין גודל הקיבוץ הוא שלילי. כלומר, קיבוצים קטנים נוטים יותר לאמץ רמות הפרטה גבוהות. ככל שעולה שיעור הקשישים בקיבוץ, כך עולה רמת ההפרטה בו.

לוח 4 מציג את המתאמים של המשתנים האלה עם המצב הכלכלי של הקיבוץ, הנמדד על ידי המשתנה רמת העודף המשקי לחבר (רמה זו נעה בין 1: רמת עודף נמוכה; לבין 6: רמת עודף גבוהה).

לוח 4: מתאמי פירסון: משתנים מבניים עם עודף משקי לחבר (ערכי r)

משתנים מבניים	עודף משקי לחבר
שיטת ההתנהלות (רמת ההפרטה)	-0.297
שיעור בני השבעים ומעלה	-0.308
גודל הקיבוץ	לא מובהק

הלוח מצביע על קשר שלילי בין שיטת ההתנהלות (רמת ההפרטה) לעודף המשקי לחבר, ובין שיעורם של בני השבעים ומעלה לרמת העודף המשקי לחבר. הלוח הבא מציג את הקשר בין גובה תקציב הבריאות הציבורי לשיטת ההתנהלות התקציבית. מאחר שיש בידינו נתוני תקציב רק באשר למספר מועט של קיבוצים, אוחדו השיטה המשולבת והשיטה הדיפרנציאלית לקטגוריה אחת בלוח זה.

לוח 5: גובה תקציב הבריאות ושיטת ההתנהלות התקציבית (באחוזים ובמספרים)

התקציב השיטה	תקציב בריאות נמוך	תקציב בריאות גבוה	סך הכול
שיטת הקיבוץ השיתופי	19.0 (5)	81.0 (21)	100.0 (26)
שיטת הקיבוץ המשולב והמתחדש	67.0 (24)	33.0 (12)	100.0 (36)
סך הכול	100.0 (29)	100.0 (33)	100.0 (62)

מבדיקת הקשר בין גובה תקציב הבריאות לשיטת ההתנהלות התקציבית נמצא קשר שלילי בין רמת ההפרטה לתקציב הציבורי לבריאות. רוב הקיבוצים השיתופיים הציגו תקציב בריאות גבוה, ואילו רוב הקיבוצים המופרטים הציגו תקציב נמוך. היקף תקציב הבריאות הציבורי מושפע ממספר החברים, אבל בניגוד להשערה בדבר השפעת המצב הכלכלי על גובה תקציב מערכת הבריאות נמצא כי המשתנים העיקריים המסבירים את השונות בגובה התקציב לחבר הם שיטת ההתנהלות התקציבית וגודל הקיבוץ. המדד של עודף משקי לחבר כלל לא נכנס למשוואת הרגרסיה.

לוח 6: רגרסיה על המשתנה התלוי: גובה התקציב הציבורי לחבר (stepwise)

משתנים בלתי תלויים	R^2 מתוקנן	β (בטא)	מובהקות
שיטת ההתנהלות התקציבית	.115	-.332	0.00
גודל הקיבוץ	.119	.302	.024

שיטת ההתנהלות התקציבית מסבירה 11.5% מהשונות, אך הבטא שלילית. לכן המשתנה הזה גורם לירידה בתקציב הממוצע. כלומר ככל שרמת ההפרטה עולה, התקציב הציבורי לחבר המיועד לבריאות יורד. ההשפעה של גודל הקיבוץ הפוכה, כיוון שהבטא של גודל הקיבוץ חיובית. סך הכול שני משתנים אלו תורמים 19% להסבר השונות.

לצורך בדיקת ההשפעה של שיטת ההתנהלות התקציבית על גובה התקציב הציבורי לבריאות נערכו השוואות בין קיבוצים שיתופיים לקיבוצים דיפרנציאליים. ההשוואות

מצביעות על תמיכה רבה יותר של הקיבוצים השיתופיים במערכת הבריאות לעומת הקיבוצים הדיפרנציאליים. והנה דוגמאות אחדות:

לוח 7: הבדלים במערכת הבריאות בין קיבוצים המתנהלים בשיטות תקציב שונות (באחוזים)

שיטת התנהלות/מערכת הבריאות	שיתופי	משולב	דיפרנציאלי
העסקת אחיות על ידי הקיבוץ	88.0	100.0	66.0
יש לפחות שני נושאי תפקיד בתחום	48.0	34.0	30.0
יש רכב חירום	45.0	15.0	28.0
יש "מטפלת שטח" (לקשישים)	80.0	64.0	69.0

מלוח זה עולה שהקיבוצים השיתופיים תומכים יותר במערכת הבריאות הקיבוצית בהשוואה לקיבוצים הדיפרנציאליים.

בהשוואה שנערכה בין קיבוצים "עשירים" (רמה גבוהה של עודף משקי לחבר) ל"עניים" (רמת נמוכה של עודף משקי לחבר) נמצא כי ההוצאה הציבורית על בריאות גבוהה לעתים גם בקיבוצים עניים. למשל, שיעור דומה של קיבוצים עשירים ועניים מעסיקים אחיות על חשבונם להשלמת משרה או לתוספת משרה; שיעור דומה גם משלם את מרבית ההוצאה או את כולה על שהותו של אדם סיעודי במוסד מתאים. לעומת זאת, בשיעור גבוה יותר מן הקיבוצים העשירים יש מזכירה רפואית ורכב חירום (אמבולנס או אחר).

ההקצאה הכספית הציבורית הגדולה ביותר בתחום הבריאות נמצאה בקיבוצים קטנים בעלי שיעור קשישים גבוה המתנהלים על פי השיטה השיתופית. מספר הקיבוצים האלה שהשתתפו בסקר שערךנו הוא זעום, ולכן אי-אפשר להסיק מהנתונים מסקנה מכלילה.

לנוכח המחויבות המוחלטת לבריאות החברים שאפיינה את הקיבוצים לפני הנהגת ההפרטות למיניהן והמעבר לשיטות תקציב חדשות, יש מקום לבחון אם בקיבוצים מופרטים שמצבם הכלכלי משופר חלה עלייה בהקצאה לבריאות.

כדי לבחון שאלה זו הושוּו קיבוצים מופרטים ברמות כלכליות שונות על פי הוצאותיהם בסעיפי בריאות בסיסיים, לעומת נושאים הנחשבים מותרות, וכן הוצאות מיוחדות לבני הגיל השלישי. הבחנתי בין כמה סוגי הוצאות:

סעיפי הוצאה בסיסיים: תשלום בעבור תרופות כרוניות, טיפולי שיניים כלליים, בריאות נפש של ילדים ומבוגרים.

סעיפי הוצאה מיוחדים לקשישים: דיור מוגן, טיפול סיעודי בבית ועזרה בעבודות משק בית, רכישת קלנועית, ביטוח סיעודי.
סעיפים הנחשבים מותרות: תשלום בעבור תרופות ללא מרשם ותרופות שאינן בסל הבריאות, תרופות וטיפולים ברפואה משלימה, בדיקות גנטיות.
לוח 8 מציג את נתוני הקיבוצים המתנהלים על פי השיטה הדיפרנציאלית והמשולבת. יש בידינו מידע כלכלי רק על 36 מקיבוצים אלו. כלוח מוצגים נתונים של 12 הקיבוצים בעלי עודף משקי נמוך לחבר ושל 24 הקיבוצים בעלי עודף גבוה.

לוח 8: שיעור הקיבוצים (הדיפרנציאליים) שבהם החברים משלמים הכול או הרוב לפי רמת העודף המשקי לחבר

עודף משקי גבוה לחבר	עודף משקי נמוך לחבר	
		סעיפי הוצאה בסיסיים:
50.0	75.0	תרופות כרוניות
50.0	78.0	בריאות נפש לילדים
50.0	82.0	בריאות נפש למבוגרים
38.0	41.0	טיפול שיניים
		סעיפים אופייניים לקשישים:
55.0	35.0	דיור מוגן
42.0	58.0	רכישת קלנועית
25.0	29.0	טיפול סיעודי בבית
60.0	52.0	ביטוח סיעודי
46.0	63.0	עזרה במשק הבית
		סעיפים הנחשבים מותרות:
67.0	100.0	תרופות ללא מרשם
82.0	88.0	תרופות שאינן בסל הבריאות
92.0	96.0	תרופות וטיפולים ברפואה משלימה

מן הלוח עולה שקיבוצים המתנהלים בשיטה הדיפרנציאלית ושמצבם הכלכלי טוב מתנהגים מעט שונה מקיבוצים שמצבם הכלכלי קשה. אמנם כולם מטילים את מרבית ההוצאה על החברים (מלבד הסעיף של טיפול סיעודי בבית), אך קיבוצים שמצבם הכלכלי קשה מטילים את ההוצאות בשיעורים גבוהים יותר מקיבוצים שמצבם הכלכלי טוב. אלה האחרונים נוטים להשתתף בחלק גדול יותר מהוצאות הבריאות. בדקתי גם את ההבדלים בהעסקת אחיות במרפאה. ב-75% מהקיבוצים שרמתם הכלכלית נמוכה, תקן האחיות לא עלה על משרה מלאה אחת, ואילו בכל הקיבוצים ברמת העודף הגבוהה היו משרות רבות יותר. נוסף על כך, נמצא כי ברוב הקיבוצים שרמתם הכלכלית נמוכה חלה עלייה במספר התיקים שהמרפאה מטפלת בהם. הסיבה לכך היא כנראה ריכוז שוכרי הדירות שאינם חברים. כיוון שגם הקיבוצים העניים מעסיקים אחות על חשבונם, המסקנה היא שהם מממנים בעבור התושבים את שירותי המרפאה, וכן שרמת הטיפול במרפאה שלהם נמוכה יותר מזו שבקיבוצים שמצבם הכלכלי טוב.

סיכום ומסקנות

על אף מיעוטם של הנתונים שבידינו על המצב הכלכלי של הקיבוצים, הממצאים מלמדים שהשפעת המצב הכלכלי על מערכת הבריאות מוגבלת. אולי נכון יותר לקבוע כי ההשפעה עקיפה בעיקרה, כיוון שיותר קיבוצים עניים עברו לשיטת ההפרטה הגבוהה, כלומר למודל הדיפרנציאלי, שהיא המשתנה העיקרי המסביר את צמצום התקציב הציבורי לבריאות ואת הטלת מרבית הוצאות הבריאות על תקציב הפרט והמשפחה.

מלבד הקשר השלילי בין רמת ההפרטה למצב הכלכלי של הקיבוץ, נמצאו קשרים שליליים גם בין רמת ההפרטה לגודל הקיבוץ. מכאן אפשר להסיק שהמצב הכלכלי משפיע על התקציב הציבורי לבריאות על ידי שיטת ההתנהלות התקציבית המבטאת את רמת ההפרטה.

בחינת ההבדלים הקיימים בין הקיבוצים המופרטים העלתה שיש קשר בין רמת ההוצאה הציבורית לבריאות לבין הרמה הכלכלית של הקיבוץ. כן התברר שגם קיבוצים עניים ששיעור הזקנים בהם גבוה מפנים משאבים רבים לתחום הבריאות.

במאמר זה לא נבדקו מטרותיה ופעולותיה של הקרן לעזרה הדדית, ויש מקום לעשות זאת. כמו כן לא נאספו נתונים על מצבם הכלכלי של הקשישים בקיבוצים המופרטים. גם לא נבדקה המדיניות של הקיבוצים המופרטים לנוכח הוראות רשם האגודות השיתופיות והתנועה הקיבוצית הנוגעות לקיום מערכת העזרה ההדדית, שפורסמו במהלך עריכת סקר זה.

אין להתעלם מן העובדה ששירותי בריאות כללית, קופת החולים שמרכיב הקיבוצים

מבוטחים בה, מוצאת דרכים לצמצם את שירותיה בקיבוץ, בעיקר על ידי הפחתת תקנים לאחיות, צמצום שעות הפתיחה של המרפאה ומדיניות של הקמת מרפאות אזוריות. קיצוצים אלו ננקטים אף שמספר התיקים במרפאות הקיבוצים גדל והולך, בעיקר בקיבוצים העניים.

מתברר שהקיבוצים מממנים חלק משירותי המרפאה באמצעות תקציב ציבורי משלהם, גם כשמצבם הכלכלי אינו טוב. הדבר נעשה כנראה על חשבון תחומי חיים אחרים בקיבוצים השיתופיים, ועל ידי הטלת הוצאות אחרות על היחיד ועל המשפחה בקיבוצים המופרטים.

כיוון שהמעבר מן הקיבוץ השיתופי-מסורתי אל הקיבוץ המתחדש והמופרט מבוסס על שינוי אידיאולוגי, סביר לשער שתהליך נטישת המחויבות המוחלטת לבריאות האדם וצמצום התקציב הציבורי ימשיך ואף יעמיק.

חויית המצוקה הכלכלית: השוואה בין חברי קיבוץ במצוקה לאלו שאינם במצוקה

מיכל פלגי ואליאט אורחן

במאמר זה נבחן את תופעת המצוקה הכלכלית של חברי קיבוץ כפי שהיא מתבטאת בסקר דעת קהל שערכנו בתחילת 2005. שאלת המחקר שתיבחן כאן היא: האם קבוצת חברי הקיבוץ החווה מצוקה כלכלית אישית שונה משאר חברי הקיבוץ בתפיסתה את ממדי החיים בקיבוץ, בשביעות הרצון מהם ובמחויבותה לאורח החיים הקיבוצי? שיערנו שהמצוקה הכלכלית תהיה קשורה לתפיסה חיובית פחות של חיי הקיבוץ בתחומים השונים שנבדקו.

אפשר לבחון מצוקה כלכלית באופנים שונים, למשל על פי מצבו הכלכלי האובייקטיבי של האדם. אך במקרה זה החוקר הוא שקובע אם האדם במצוקה אם לאו, וייתכן שחלק מהאנשים שהמחקר יקבע שהם במצוקה לא יחושו כך. מצוקה כלכלית יכולה גם להיבחן על פי מצבו הכלכלי הסובייקטיבי של האדם, כלומר על פי הערכתו את מצבו הכלכלי. אבל במקרה זה, מסיבות שונות, ייתכן שאנשים שמצבם הכלכלי טוב יחסית ידווחו על מצוקה כלכלית, ואילו אחרים, שמצבם הכלכלי אינו טוב, לא ידווחו על כך. אפשר לבחון מצוקה גם על ידי שילוב בין האובייקטיבי לסובייקטיבי; בקבוצה זו יכללו רק מי שנתונים במצוקה הן על פי ההערכה האובייקטיבית והן על פי תחושתיהם האישיות. הבדיקה המשולבת מתאימה במקרה של הקיבוץ, כיוון שקשה מאוד לקבל בו הערכות אובייקטיביות על כלל רכיבי המצב הכלכלי של החבר (קלינוב ופלגי 2006).

בבסיס הניתוח ניצבו תיאוריות ארגוניות של צדק והון חברתי, שיושמו כבר בעבר בחקר החברה הקיבוצית.¹ בחרנו בתיאוריות אלו מאחר שהקיבוץ חרט על דגלו ערכים של שוויון (הקשורים לצדק חלוקתי) ושל דמוקרטיה ישירה (הקשורים לצדק תהליכי). כאשר ערכים אלו משתנים, ובעקבותיהם חלים שינויים חברתיים וארגוניים, ישנה סבירות גדולה שחלק מהנוגעים בדבר ירגישו שתהליך קבלת ההחלטות לא היה הוגן או שהתגמולים שקיבלו עקב השינוי אינם הוגנים. מחקרים מצביעים על התוצאות הארגוניות של צדק (Colquitt et al. 2001): צדק תהליכי וצדק חלוקתי מנבאים

1 פורין 2003א; אדר וגולדמברג 2004; פלגי 2004; לב-ארי ופורין 2006.

מחויבות רגשית ואמון בארגון; צדק תהליכי מנבא גם מחויבות המשכית; שני סוגי הצדק מנבאים שביעות רצון בארגון והתנהגויות חיוביות ושליליות בו. במאמר זה נבחן את הנושאים הבאים: מהם האפיונים הדמוגרפיים של חברים במצוקה לעומת חברים אחרים? האם יש קבוצות חברתיות החשופות במיוחד למצוקה? האם שיעור החברים במצוקה כלכלית שונה בקיבוצים בעלי מודלים שונים של התפרנסות? כיצד מתארים החברים במצוקה את מצבם ואת ביטחונם האישי בקיבוץ, את מצב הקיבוץ בתחומים שונים ואת רמת הצדק התהליכי והצדק החלוקתי בקיבוץ?

כמו כן נשווה בין חברים החווים מצוקה כלכלית לחברים אחרים בתפיסתם הכללית את הקיבוץ: מידת אמונם בהנהלת הקיבוץ ובחבריו, רמת שביעות הרצון שלהם בקיבוץ והאופן שבו כל קבוצה מעריכה את המצב החברתי בקיבוץ.

שיטת המחקר

המחקר נערך ב-2005 על סמך מדגם מקרי פשוט של חברי קיבוץ בעזרת שאלונים שנשלחו בדואר. התקבלו 818 תשובות מחברי ומחברות קיבוץ עד גיל 80, 48% מהם גברים ו-52% נשים. הגיל הממוצע של המשיבים הוא 52.1 עם סטיית תקן של 14.2. במאמר זה נתייחס ל-651 חברי קיבוץ שדיווחו על רמת השכר או התמכור שלהם.² השאר חיים רובם בקיבוצים שבהם לא תומחרה העבודה.

לצורך המאמר נשתמש במשתנים הבאים:

א. מצוקה כלכלית: הנתונים המובאים להלן על היקף תופעת המצוקה הכלכלית מבוססים על דיווחיהם ועל תפיסותיהם של המשיבים על הסקר. חברים שדיווחו ששכרם או תמכורם החודשי ברוטו הוא 4,000 שקלים או פחות, ושמצבם הכלכלי האישי הוא לא טוב או בינוני, הוגדרו כאן כמי שחווים מצוקה כלכלית יחסית (להלן: קבוצת המצוקה). שאר החברים הוגדרו כמי שחווים רווחה כלכלית יחסית (להלן: ללא מצוקה). מדד זה של מצוקה כלכלית משלב בין רמת השתכרות לבין תפיסות סובייקטיביות של המצב הכלכלי האישי. על פי הגדרה זו נמצאו במדגם 122 חברים הנתונים במצוקה כלכלית ו-529 חברים החיים ברווחה מסוימת. בלוחות המאמר מוצגת התפלגות המשיבים באחוזים לפי שתי קבוצות אלו (מצוקה וללא מצוקה).

2 בתנועה הקיבוצית בעבר לא קיבלו החברים שכר תמורת עבודתם. עקב תהליכים חיצוניים ופנימיים החליטו קיבוצים רבים לתמחר את עבודת חבריהם, כלומר לקבוע את השכר שהיו מקבלים אילו עבדו כשכירים בארגון לא קיבוצי. בדרך כלל הופקדה המשימה בידי חברה חיצונית המתמחה בנושא.

- ב. מחויבות רגשית: הקשר לארגון, הנובע מהזדהות עמו וממעורבות בו. המדר של המחויבות הרגשית נבנה משתי שאלות (אלפא = 0.64):
1. בהתחשב בכל הגורמים, האם בסך הכול קיבוץ הוא מקום שטוב לחיות בו, או מקום שלא טוב לחיות בו? 1: גרוע; 5: טוב מאוד.
 2. לפי התייחסותך לחיי הקיבוץ כיום, האם היית ממליץ/ה לאדם צעיר שאת/ה אוהב/ת ורוצה בטובתו לבחור בחיי קיבוץ? 1: לא הייתי ממליץ/ה בשום אופן; 5: הייתי ממליץ/ה בכל הלב.
- ג. מחויבות להמשך החיים בקיבוץ: הקשר לקיבוץ, המתבטא במחשבה על עזיבה. השאלה הבודקת את המחויבות להמשך החיים בקיבוץ היא: האם את/ה חושב/ת על עזיבת הקיבוץ? 1: לעתים קרובות מאוד; 5: אף פעם לא.
- ד. צדק חלוקתי: תפיסת ההוגנות של תוצאות השינוי. המדר של צדק חלוקתי נבנה משתי שאלות המתאימות לאורח החיים הקיבוצי (אלפא = 0.77):
1. מהו מצב קיבוצך מבחינת השוויון בין החברים? 1: לא טוב בכלל; 5: טוב מאוד.
 2. לפי המצב הקיים בקיבוץ כיום, האם הפערים הכלכליים בין החברים גדולים או קטנים? 1: גדולים מאוד; 5: קטנים מאוד.
- נוספו שאלות אחדות בנושא שלא נכללו במדר:
1. שאלה דיכוטומית שעסקה בהוגנות התמחור: האם תמחור העבודה שלך הוגן — כן או לא?
 2. האם בשנתיים האחרונות חל שיפור או הרעה במצבך הכלכלי האישי? 1: בכלל לא; 5: במידה רבה מאוד.
 3. האם את/ה חש/ה נפגע/ת או נשכר/ת מהשינויים שחלו בשנים האחרונות בקיבוץ? 1: חש/ה נפגע/ת מבחינה אישית; 2: לא חל שינוי; 3: חש/ה נשכר/ת מבחינה אישית.
- ה. צדק תהליכי: תפיסת ההוגנות של תהליך קבלת ההחלטות על השינוי. המדר של צדק תהליכי נבנה משלוש שאלות המתאימות לאורח החיים הקיבוצי (אלפא = 0.83):
1. מהו מצב קיבוצך מבחינת שיתוף החברים בקבלת החלטות? 1: לא טוב בכלל; 5: טוב מאוד.
 2. מהו מצב קיבוצך מבחינת הדמוקרטיה הפנימית? 1: לא טוב בכלל; 5: טוב מאוד.
 3. האם את/ה שבע/ת רצון מאפשרויות ההשפעה על הנעשה בקיבוץ? 1: מאוד לא מרוצה; 5: מרוצה מאוד.

יש לציין כי מדדי צדק אלו אינם זהים לאלו שבספרות הארגונית, והם מיועדים במיוחד לקהילה הקיבוצית.

הון חברתי קהילתי

על פי תפיסתו של רוברט פטנס (2006), הון חברתי קהילתי הוא משאב משותף לקהילה הכולל את הנורמות החברתיות, את רשתות הקשרים החברתיים של היחידים ואת מידת האמון של חברי הקהילה זה כלפי זה וכלפי מוסדות הממשל. בהמשך לדבריו של אברהם פוויץ (2003), אפשר לראות בהון חברתי מושג מצרפי המבוסס על התנהגויות ועל עמדות של פרטים השזיכים לקהילה. לפיכך הגדרנו בהקשר שלנו את ההון החברתי הקהילתי על פי ארבעה ממדים:

א. המצב החברתי בקיבוץ, המבטא את התפיסה הסובייקטיבית של החברים בדבר קליטת צעירים, פעילות תרבותית ומצב חברתי כללי. מדד זה מבטא את נכונותם של החברים להתנדב, מצד אחד, ואת העוצמה של הקהילה המוכנה להשקיע למען חבריה, מצד אחר. מדד זה נבנה מארבע שאלות (אלפא = 0.70):

1. מצב הקיבוץ היום מבחינת קליטת צעירים לחברות.
 2. מצב הקיבוץ היום מבחינת פעילות תרבות ושעות הפנאי.
 3. שיפור או הרעה במצב החברתי של הקיבוץ.
 4. מצב הקיבוץ היום מבחינה חברתית.
- המצב בקיבוץ בתחומים שונים נמדד על ידי כמה שאלות נוספות שלא נכללו במדד: המצב הכלכלי בקיבוץ, מצב הקיבוץ מבחינת מוסר העבודה, מצב הקיבוץ מבחינת תפקוד רוב נושאי התפקידים החברתיים והמשקיים, ותופעות של אבטלה ועוני בקיבוץ. סולם התשובות: 1: לא טוב בכלל; 5: טוב מאוד.
- ב. הביטחון האישי והשינויים שחלו בו בשנתיים האחרונות. גורם זה נמדד על ידי שתי שאלות שלא נכללו במדד:

1. ביטחון אישי: הביטחון האישי באשר לעתידך — 1: גרוע מאוד; 5: טוב מאוד.
2. שינויים בביטחון האישי: שיפור או הרעה בשנתיים האחרונות בביטחון האישי באשר לעתידך — 1: חלה הרעה; 3: אין שיפור; 5: חל שיפור.
- ג. אמון. אחת התוצאות של צדק ארגוני היא אמון בהנהלה ובארגון. השאלות הבאות בחנו את הנושא הזה:

אמון בהנהלה המקומית — המדד נבנה משתי שאלות (אלפא = 0.77):

1. מהי מידת האמון שיש לך בהנהלה החברתית בקיבוץ? 1: אמון מועט; 5: אמון רב.

2. מהי מידת האמון שיש לך בהנהלה הכלכלית בקיבוץ? 1: אמון מועט; 5: אמון רב.
- אמון בחברים נמדד על ידי השאלה: מהי מידת האמון שיש לך במרבית חברי קיבוץ? 1: אמון מועט; 5: אמון רב.
- ד. שביעות רצון אישית כוללת. גורם זה מבטא את התפיסה הסובייקטיבית של החברים כלפי תחומי חיים מרכזיים בקיבוץ. המדד נבנה משש שאלות (אלפא = 0.81):
 1. שביעות רצון ממצבך החברתי.
 2. שביעות רצון מהחיים היום.
 3. שביעות רצון מרמת החיים שלך.
 4. שביעות רצון מחייך בקיבוץ.
 5. שביעות רצון משירותי הבריאות.
 6. שביעות רצון מטיפול קיבוץ בביטחון הסוציאלי.
- סולם התשובות: 1: לא מרוצה בכלל; 5: מרוצה מאוד.

משתנים דמוגרפיים

1. קבוצות גיל: עד 35, 36–65, 65 ומעלה.
2. מין: זכר, נקבה.
3. השכלה: תיכונית או פחות, על-תיכונית, אקדמית.
4. מצב משפחתי: רווקים/ות, יחידים/ות (אלמנים/ות, גרושים/ות), נשואים/ות.
5. מקום עבודה: בקיבוץ, מחוץ לקיבוץ, לא עובד/ת.
6. מילוי תפקידים ציבוריים: מילא/לא מילא תפקיד ציבורי בחמש השנים האחרונות.
7. מודל התפרנסות של הקיבוץ: שיתופי, משולב, רשת ביטחון.

הממצאים

השאלה הראשונה שנבדקה היתה: האם מאפייני החברים החווים מצוקה כלכלית שונים ממאפייני החברים שאינם חווים מצוקה? בלוח הבא מוצגים אפיונים שונים של חברים הנתונים במצוקה כלכלית ושל אלו החיים ברווחה יחסית. בחנו את אופן התפלגותן של שתי הקבוצות על פי גיל, מין, מצב משפחתי, השכלה, מקום עבודה, מילוי תפקידים ציבוריים ומודל ההתפרנסות הקיים בקיבוץ.

לוח 1: אפיונים דמוגרפיים המבחינים בין קבוצת המצוקה לקבוצה ללא מצוקה (באחוזים)

אפשרויות לתשובה	במצוקה כלכלית N = 122	ללא מצוקה כלכלית N = 529	סך הכול
גיל ¹			
עד 35	25	75	100% (114)
36–65	14	86	100% (448)
65 ומעלה	37	63	100% (86)
מינ ¹			
1: זכר	13	87	100% (316)
2: נקבה	24	76	100% (325)
מצב משפחתי ¹			
1: רווקים/ות	36	64	100% (62)
2: גרושים/ות או אלמנים/ות	30	70	100% (89)
3: נשואים/ות	15	85	100% (497)
השכלה ¹			
1: תיכונית או פחות	30	70	100% (132)
2: על-תיכונית	20	80	100% (222)
3: אקדמית	13	87	100% (295)
מקום העבודה ¹			
1: בקיבוץ	21	79	100% (337)
2: מחוץ לקיבוץ	11	89	100% (267)
3: לא עובד	63	37	100% (35)
מילוי תפקידים ציבוריים ¹			
1: לא מילא	26	74	100% (214)
2: מילא	15	85	100% (425)
מודל ההתפרנסות			
1: שיתופי	15	85	100% (212)
2: משולב	18	82	100% (113)
3: רשת ביטחון	22	78	100% (317)

1 ההבדל מובהק סטטיסטית ברמה $p < .01$.

מהלוח אפשר ללמוד על מאפייני החברים החשופים יותר למצוקה כלכלית. מאפיינים דמוגרפיים: בקבוצת המבוגרים (בני 65 ומעלה) שיעור השרויים במצוקה גבוה יותר משיעורם בקבוצת הצעירים ובגילי הביניים (37% לעומת 25% ו-14% בהתאמה). שיעור הנשים במצוקה גבוה משיעור הגברים (24% לעומת 13%). שיעור החווים מצוקה כלכלית בקרב אלו החיים ללא בן/ת זוג גבוה יותר משיעורם בקרב הנשואים (36% מהרווקים/ות ו-30% מהאלמנים/ות ומהגרופים/ות, לעומת 15% מהנשואים/ות). שיעור בעלי ההשכלה הגבוהה בקרב קבוצת המצוקה נמוך מזה שבקרב בעלי ההשכלה התיכונית והעל-תיכונית (13% לעומת 30% ו-20% בהתאמה). עבודה ותפקידים ציבוריים: בקבוצה שאינה עובדת 63% הם מקבוצת המצוקה, לעומת 11% מן העובדים מחוץ לקיבוץ ו-21% מן העובדים בקיבוץ. כרבע (26%) מאלו שלא מילאו תפקידים ציבוריים חווים מצוקה כלכלית, לעומת 15% מבין ממלאי התפקידים הציבוריים בקיבוץ.

מודל ההתפרנסות של הקיבוץ: אפשר לראות שההבדל בין הקיבוצים על פי שלושת המודלים של ההתפרנסות קטן ולא מובהק, אף שרבים יותר מהחברים בקיבוצי רשת הביטחון חווים מצוקה כלכלית בהשוואה לחברים בקיבוצים השיתופיים (22% לעומת 15%). עם זאת, ייתכן שהפער גדול יותר מאחר שבקיבוץ השיתופי רבים יותר החברים שעבודתם לא תומחרה ולכן לא נכללו כאן.

מהנתונים מתברר שכמו בכל חברה אחרת, הקבוצות החברתיות החשופות יותר למצוקה הכלכלית בקיבוץ הן נשים, גמלאים (בני 65 ומעלה), צעירים (בני 35 ומטה), אלו החיים במסגרת שאינה זוגית, לא מועסקים, בעלי השכלה נמוכה וכן אלו המועסקים בתוך הקיבוץ.

הון חברתי-קהילתי בקיבוץ

בחלק זה נבחן כיצד תופסות שתי הקבוצות (זו החווה מצוקה כלכלית וזו שאינה חווה מצוקה) את מצב הקיבוץ בתחומים שונים: כלכלה ועבודה, תפקוד בעלי התפקידים והמצב החברתי בקיבוץ (המצב החברתי באופן כללי, שינויים שחלו במצב, קליטת אנשים חדשים בקיבוץ, פעילות התרבות ושעות הפנאי). כן נבחן כיצד נתפסות תופעות חברתיות חריגות בקיבוץ כגון אבטלה ועוני, וכיצד רואים חברי הקיבוץ את הביטחון האישי בעתיד ואת שינויים שחלו בו בשנתיים האחרונות. בלוח הבא מוצגת השוואה בין חברים החווים מצוקה כלכלית לאלו שאינם חווים אותה בהערכתם את מצב הקיבוץ.

לוח 2: הקשר בין מצוקה כלכלית לבין המצב בקיבוץ בתחומים שונים (באחוזים)

ללא מצוקה כלכלית	במצוקה כלכלית	אפשרויות לתשובה	
N = 529	N = 122		
26	53	לא טוב	המצב הכלכלי בקיבוץ'
34	31	בינוני	
40	16	טוב	
100%	100%	סך הכול	
9	18	לא טוב	מוסר העבודה בקיבוץ'
36	41	בינוני	
55	41	טוב	
100%	100%	סך הכול	
31	47	לא טוב	רמת התפקוד של מרבית נושאי התפקידים החברתיים בקיבוץ'
37	35	בינוני	
32	18	טוב	
100%	100%	סך הכול	
19	37	לא טוב	רמת התפקוד של מרבית נושאי התפקידים המשקיים בקיבוץ'
36	45	בינוני	
45	18	טוב	
100%	100%	סך הכול	
32	51	לא טוב	תפיסת המצב החברתי בקיבוץ'
31	31	בינוני	
37	18	טוב	
100%	100%	סך הכול	
9	4	לא קיימות	תופעות של אבטלה בקיבוץ'

ללא מצוקה כלכלית	במצוקה כלכלית	אפשרויות לתשובה	
N = 529	N = 122		
60	49	מקרים ספורים	
31	47	יותר ממקרים ספורים	
100%	100%	סך הכול	
62	41	לא קיימות	תופעות של עוני בקיבוץ ¹
30	30	מקרים ספורים	
8	29	יותר ממקרים ספורים	
100%	100%	סך הכול	

1 ההבדל מובהק סטטיסטית ברמה 0.01 p.

בכל התחומים נמצאו הבדלים מובהקים בין שתי הקבוצות, זו החווה מצוקה כלכלית וזו שאינה חווה מצוקה. הנתונים מראים שהנמצאים במצוקה כלכלית חווים את מצב הקיבוץ כטוב פחות מהאחרים בכל הנושאים. והנה הפירוט:

כלכלה ועבודה: החברים השרויים במצוקה כלכלית נוטים פחות לחשוב שהמצב הכלכלי של קיבוץ טוב, בהשוואה לשאר החברים (16% לעומת 40%); כך הם גם נוטים פחות לחשוב שמוסר העבודה בקיבוץ טוב (41% לעומת 55%).

הנהלת הקיבוץ: ההנהלה של הקיבוץ נתפסת אף היא באור חיובי בעיני שיעור קטן יותר מקבוצת המצוקה בהשוואה לקבוצה ללא מצוקה. כך, כחמישית מהמשיבים החווים מצוקה כלכלית מציינים שמרבית נושאי התפקידים החברתיים בקיבוץ מתפקדים היטב, לעומת כשליש מחברי הקבוצה השנייה (18% לעומת 32%). כחמישית מקבוצת המצוקה, לעומת כמחצית מהקבוצה השנייה, מציינים זאת באשר לתפקוד בעלי התפקיד המשקיים (18% ו-45% בהתאמה).

המצב החברתי בקיבוץ: הממצאים בדבר מדד המצב החברתי בקיבוץ עקיבים עם שאר הממצאים המובאים במאמר זה. כך, שיעור החברים במצוקה, המציינים שהמצב החברתי בקיבוץ טוב, קטן בהשוואה לשיעור החברים שאינם במצוקה הסבורים כך (18% לעומת 37%).

תופעות חברתיות חריגות: אלו החווים מצוקה כלכלית סבורים שבקיבוץ מצויות תופעות חריגות, כגון אבטלה ועוני, בשיעור גבוה במידה ניכרת מאלו שאינם חווים מצוקה (47% לעומת 31% טוענים שבקיבוץ יש יותר ממקרים ספורים של אבטלה, ו-29% לעומת 8% מציינים זאת באשר לעוני).

אפשר אפוא לסכם ולומר ששיעור גבוה יותר של משיבים החשים מצוקה כלכלית סבורים שמצב הקיבוץ על כל היבטיו אינו טוב, בהשוואה למשיבים שאינם חשים מצוקה כלכלית.

הביטחון האישי בעתיד

אחד מערכי היסוד של הקיבוץ הוא ערכות הדדיות, שחשיבותה בכך שחברי הקיבוץ ידעו שבעת צרה הם יעזרו זה לזה ואין הם צריכים לדאוג לביטחונם האישי בעתיד. רצינו לבחון אם רמת ביטחונם בעתיד של חברי קיבוץ החווים מצוקה כלכלית שונה מזו של חברים אחרים. בלוח הבא מוצגות תפיסות המשיבים באשר למצבם ולביטחונם האישי בעתיד.

לוח 3: הקשר בין מצוקה כלכלית לבין תפיסת מצב הביטחון האישי בהווה ובעתיד (באחוזים)

ללא מצוקה כלכלית	במצוקה כלכלית	אפשרויות לתשובה	
N = 529	N = 122		
16	46	מועט	הביטחון האישי לגבי עתידך ¹
36	41	בינוני	
48	13	רב	
100%	100%	סך הכול	
21	52	הרעה	שיפור או הרעה בביטחון האישי לגבי עתידך ¹
53	43	אין שיפור	
26	5	שיפור	
100%	100%	סך הכול	

1 ההבדל מובהק סטטיסטית ברמה $p < .01$.

שיעור גדול יותר מהחווים מצוקה כלכלית, בהשוואה לאלו שאינם חווים מצוקה, מציינים שביטחונם לגבי העתיד מועט (46% לעומת 16%) ושביטחונם האישי הורע בשנתיים האחרונות (52% לעומת 21%).

תפיסת הצדק בקיבוץ

שינויים ארגוניים נקשרים תכופות למושג הצדק ולאמון בארגון ובמעצבי מדיניותו. ישנם סוגים שונים של צדק. נתייחס כאן לשניים מהם: צדק חלוקתי (Distributive Justice) – העוסק בהוגנות התוצאות, וצדק תהליכי (Procedural Justice) – העוסק בהוגנות התהליך (Colquitt et al. 2001).

השינויים שחלו בקיבוץ במשך השנים השפיעו על עקרונות השוויון שעליהם הוא מתבסס. המעבר מעיקרון של "מכל אחד לפי יכולתו, לכל אחד לפי צרכיו" אל עיקרון של "לכל אחד לפי תרומתו, עם דאגה לחלש" שינה את עקרונות הצדק החלוקתי, שהיה יסוד מרכזי בחיי הקיבוץ.

המעבר מדמוקרטיה ישירה לדמוקרטיה ייצוגית שינה את עקרונות הצדק התהליכי בקיבוץ. יש להניח שבעקבות שינויים אלו קבוצות שונות חוות את הצדק באופן שונה. ממצאים מחקריים מראים שכאשר החברים סבורים שהשינוי הוגן, הם שבעי רצון ממנו ומגיבים באמון ובמחויבות כלפיו.³

השאלה הנבחנת בלוח הבא היא: כיצד חווים החברים הנתונים במצוקה כלכלית את הצדק בקיבוץ, בהשוואה לחברים שאינם במצוקה כלכלית?

3 Colquitt et al. 2001; Cropanzano et al. 2002; Saunders and Thornhill 2003

לוח 4: תפיסת הצדק החלוקתי והצדק התהליכי בקבוצת המצוקה
ובקבוצה ללא מצוקה (באחוזים)

ללא מצוקה כלכלית	במצוקה כלכלית	אפשרויות לתשובה	
N = 529	N = 122		משיבים
25	49	מעט	צדק תהליכי ¹
40	41	בינוני	
35	10	הרבה	
100%	100%	סך הכול	
37	73	מעט	צדק חלוקתי ¹
21	12	בינוני	
42	15	הרבה	
100%	100%	סך הכול	
14	51	נפגע	נפגע או נשכר מהשינוי ¹
40	39	אין שינוי	
46	10	נשכר	
100%	100%	סך הכול	
66	20	הוגן	תמחור עבודה הוגן או לא ¹
34	80	לא הוגן	
100%	100%	סך הכול	
10	42	הרעה	שיפור או הרעה במצב הכלכלי האישי ¹
47	50	אין שינוי	
43	8	שיפור	
100%	100%	סך הכול	

1 ההבדל מובהק סטטיסטית ברמה $p < .01$.

מנתוני הלוח עולה שבקרב החווים מצוקה כלכלית רבים יותר סבורים שבקיבוצם יש מעט צדק תהליכי מאשר בקרב אלו שאינם חווים מצוקה. 49% מהחווים מצוקה מציינים שקיבוצם מקיים במידה פחותה נורמות של שיתוף בקבלת החלטות ושל דמוקרטיה פנימית, ושיש בו אפשרות מועטה להשפיע על הנעשה, לעומת 25% מאלו שאינם חווים מצוקה. ההבדלים בתפיסות באים לידי ביטוי גם ביחס לצדק החלוקתי, כלומר מצב השוויון בין החברים והפערים הכלכליים ביניהם (73% מהחווים מצוקה, לעומת 37% מאלו שאינם חווים מצוקה, סבורים שהצדק החלוקתי בקיבוצם נמוך). היבט נוסף של הצדק החלוקתי הוא הוגנות התמחור של עבודת החברים. מבין קבוצת המצוקה הכלכלית, הרוב (80%) מציינים שהתמחור לא היה הוגן. מבין חברי הקבוצה השנייה רק כשליש (34%) מציינים זאת. נוסף על כך, מעטים בלבד (8%) מבין החווים מצוקה כלכלית מציינים שבשנתיים האחרונות חל שיפור במצבם הכלכלי, לעומת כמעט מחצית (43%) מהקבוצה השנייה. הלוחות הבאים בוחנים את תרומתה של המצוקה הכלכלית, בהשוואה לגורמים סוציו-דמוגרפיים אחרים, להסבר הצדק בקיבוץ והביטחון בעתיד.

לוח 5: עיבוד רגרסיה להסבר המשתנה צדק תהליכי (כשיטת enter)

רשימת המשתנים הכלתי תלויים ומתווכים	β	t	מובהקות
גיל החברים	-.03	-.74	לא מובהק
מצוקה כלכלית (0: במצוקה; 1: לא במצוקה)	.22	64.5	.00
מין (0: זכר; 1: נקבה)	-.02	-.42	לא מובהק
השכלה (0: לא סיים תיכון; 6: השכלה אקדמית מתקדמת)	.07	1.82	לא מובהק
מודל (0: לא דיפרנציאלי; 1: דיפרנציאלי)	-.16	-4.16	.00
משתנה תלוי — צדק תהליכי (1: מעט מאוד; 5: הרבה מאוד)	Multiple R = .31	$R^2 = .10$	Adjusted $R^2 = .09$

המשתנים בלוח מסבירים 9% מהשונות של משתנה הצדק התהליכי בקיבוץ. התרומה הגדולה ביותר היא של משתנה המצוקה הכלכלית ($\beta = .22$), ואחריה של מודל ההתפרנסות הקיים בקיבוץ ($\beta = -.16$). גיל, מין והשכלה לא נמצאו מובהקים.

לוח 6: עיבוד רגרסיה להסבר המשתנה צדק חלוקתי (בשיטת enter)

רשימת המשתנים הבלתי תלויים ומתווכים	β	t	מובהקות
גיל החברים	-.05	-1.33	לא מובהק
מצוקה כלכלית (0: במצוקה; 1: לא במצוקה)	.23	6.26	.00
מין (0: זכר; 1: נקבה)	-.12	-3.09	.00
השכלה (0: לא סיים תיכון; 6: השכלה אקדמית מתקדמת)	.12	3.30	.00
מודל (0: לא דיפרנציאלי; 1: דיפרנציאלי)	-.26	-7.18	.00
משתנה תלוי — צדק חלוקתי (1: מעט מאוד; 5: הרבה מאוד)	Multiple R = .44	R ² = .19	Adjusted R ² = .19

המשתנים בלוח מסבירים 19% מהשונות של משתנה הצדק החלוקתי בקיבוץ. התרומה הגדולה ביותר היא של משתנה מודל ההתפרנסות בקיבוץ ($\beta = -.26$), לאחר מכן של המצוקה הכלכלית ($\beta = .23$) ולאחריה של מין המשיב ($\beta = -.12$) ושל רמת ההשכלה ($\beta = .12$). במשתנה הגיל לא נמצאה מובהקות.

לוח 7: עיבוד רגרסיה להסבר המשתנה ביטחון בעתיד (בשיטת enter)

רשימת המשתנים הבלתי תלויים ומתווכים	B	t	מובהקות
גיל החברים	-.08	-2.00	.05
מצוקה כלכלית (0: במצוקה; 1: לא במצוקה)	.32	8.35	.00
מין (0: זכר; 1: נקבה)	-.06	-1.42	לא מובהק
השכלה (1: לא סיים תיכון; 6: השכלה אקדמית מתקדמת)	.06	1.46	לא מובהק
מודל (0: לא דיפרנציאלי; 1: דיפרנציאלי)	-.07	-1.85	לא מובהק
משתנה תלוי — ביטחון בעתיד (1: מעט מאוד; 5: הרבה מאוד)	Multiple R = .38	R ² = .14	Adjusted R ² = .14

המשתנים בלוח מסבירים 14% מהשונות של משתנה הביטחון האישי בעתיד. התרומה הגדולה ביותר היא של משתנה המצוקה הכלכלית ($\beta = .32$) ולאחריו של גיל ($\beta = -.08$). מודל ההתפרנסות בקיבוץ, מין והשכלה לא נמצאו מובהקים. אפשר לראות שמצוקה כלכלית היא היחידה מבין המשתנים הסוציו-דמוגרפיים התורמת להסבר השונות, הן במשתני הצדק והן במשתנה הביטחון בעתיד. ממחקרים קודמים ידוע שצדק וביטחון בסביבה החברתית תורמים להסבר המחויבות לארגון (במקרה זה לקיבוץ) והאמון בהנהלתו.⁴ משמעות ממצא זה היא שחברים החשים מצוקה כלכלית נוטים יותר להרגיש חוסר צדק וחוסר ביטחון בעתידם מחברים שאינם חשים מצוקה. מודל ההתפרנסות של הקיבוץ תורם בייחוד להסבר השונות של משתנה הצדק החלוקתי, כלומר חברים בקיבוצים דיפרנציאליים נוטים יותר לראות חוסר צדק חלוקתי בהשוואה לחברים בקיבוצים בעלי מודלים אחרים.

אמון בהנהלות הקיבוץ ובחבריו

מחקרים קובעים כי אחת התוצאות של צדק תהליכי היא אמון בארגון ובהנהלתו (Colquitt et al. 2001). במקרה של הקיבוץ יבחן האמון שחבריו רוחשים להנהלה הכלכלית והחברתית וכן לחבריהם. הלוח הבא בוחן זאת על ידי השוואה בין החווים מצוקה לאחרים.

לוח 8: אמון בהנהלות הקיבוץ ובחבריו – השוואה בין החווים מצוקה לבין אחרים

אפשרויות לתשובה	במצוקה כלכלית	ללא מצוקה כלכלית	
	N = 122	N = 529	
אמון בהנהלות ¹	64	37	
מועט			
בינוני	26	32	
רב	10	31	
סך הכול	100%	100%	
אמון בחברים ¹	34	17	
מועט			
בינוני	41	45	
רב	25	38	
סך הכול	100%	100%	

1 ההבדל מובהק סטטיסטית ברמה $p < .01$.

4 Hegtvedt and Johnson 2000; Colquitt et al. 2001; Cropanzano et al. 2002; Saunders and Thornhill 2003.

לחורים מצוקה כלכלית, בהשוואה לאלו שאינם חורים אותה, יש אמון מועט יותר במוסדות הקיבוץ — בהנהלה החברתית והמשקית (64% מאמינים במידה מועטה במוסדות, לעומת 37% מהשאר), ואף בחברים (34% מאמינים במידה מועטה, לעומת 17% מהשאר).

הלוח הבא בוחן את תרומתם של צדק בקיבוץ וביטחון בעתיד וכן של משתנים סוציו-דמוגרפים להסבר המשתנה אמון בהנהלת הקיבוץ.

לוח 9: עיבוד רגרסיה להסבר המשתנה התלוי אמון בהנהלה (רגרסיה בשיטת enter)

רשימת המשתנים הבלתי תלויים ומתווכים	β	t	מובהקות
גיל החברים	.09	2.69	.01
מצוקה כלכלית (0: במצוקה; 1: לא במצוקה)	.00	.01	לא מובהק
מין (0: זכר; 1: נקבה)	.02	.55	לא מובהק
השכלה (1: לא סיים תיכון; 6: השכלה אקדמית מתקדמת)	.02	.67	לא מובהק
מודל (0: לא דיפרנציאלי; 1: דיפרנציאלי)	.05	1.42	לא מובהק
צדק תהליכי (1: לא מרוצה כלל; 5: מרוצה מאוד)	.57	15.09	.00
צדק חלוקתי (1: גרוע; 5: טוב מאוד)	.10	2.55	.01
הביטחון האישי לגבי עתידך	.09	2.53	.01
משתנה תלוי — מחויבות רגשית (1: מעט מאוד; 5: הרבה מאוד)	Multiple R = .66	R ² = .44	Adjusted R ² = .43

המשתנים בלוח מסבירים 43% מהשונות של המשתנה אמון בהנהלת קיבוץ. התרומה הגדולה ביותר היא של צדק תהליכי ($\beta = .57$) ישנה גם תרומה של משתנה הצדק החלוקתי ($\beta = .10$), הביטחון האישי לגבי העתיד ($\beta = .09$) והגיל ($\beta = .09$). המשתנים הסוציו-דמוגרפיים האחרים לא נמצאו מובהקים, ובהם גם משתנה המצוקה הכלכלית. נראה שתרומתה של המצוקה הכלכלית להסבר השונות במשתנה אמון בהנהלה של הקיבוץ היא עקיפה.

מחויבות לקיבוץ

אורת החיים הקיבוצי מתבסס על חברות וולונטרית ועל קבלת העקרונות והערכים שעל פיהם נבנה. המחויבות של חברי הקיבוץ תורמת להמשכיותו ולקיומו. נבדק ההבדל בין החווים מצוקה כלכלית לאחרים במחויבותם הרגשית ובמחויבותם להמשיך ולחיות בקיבוץ. כן נבדקה תרומתה של המצוקה הכלכלית להסבר המחויבות לקיבוץ, בהשוואה לגורמים דמוגרפיים-תעסוקתיים.

לוח 10: מחויבות לקיבוץ – השוואה בין החווים מצוקה לבין אחרים

ללא מצוקה כלכלית	במצוקה כלכלית	אפשרויות לתשובה	
N = 529	N = 122		
11	24	לעתים קרובות	חושב/ת על עזיבת הקיבוץ ¹
22	29	לפעמים	
67	47	לעתים רחוקות	
100%	100%	סך הכול	
29	48	מועטה	חש/ה מחויבות רגשית לקיבוץ ¹
29	25	בינוני	
42	27	רבה	
100%	100%	סך הכול	

1 ההבדל מובהק סטטיסטית ברמה $p < .01$.

לחווים מצוקה כלכלית יש מחויבות מעטה יותר להמשיך ולחיות בקיבוץ, הם מהרהרים על האפשרות לעזוב לעתים קרובות יותר מאלו שאינם במצוקה (24% לעומת 11%), ומחויבותם הרגשית לקיבוץ מעטה יותר (48% מציינים מחויבות רגשית מועטה לעומת 29% מהשאר).

הלוחות הבאים בוחנים את תרומתם של צדק בקיבוץ וביטחון בעתיד וכן של משתנים סוציו-דמוגרפיים להסבר המחויבות לקיבוץ.

לוח 11: עיבוד רגרסיה להסבר המשתנה התלוי מחויבות להמשך החיים בקיבוץ (בשיטת enter)

רשימת המשתנים הבלתי תלויים ומתווכים	β	t	מובהקות
גיל החברים	.29	8.20	.00
מצוקה כלכלית (0: במצוקה; 1: לא במצוקה)	.06	1.70	לא מובהק
מין (0: זכר; 1: נקבה)	.03	.77	לא מובהק
השכלה (1: לא סיים תיכון; 6: השכלה אקדמית מתקדמת)	-.18	-4.85	.00
מודל (0: לא דיפרנציאלי; 1: דיפרנציאלי)	.08	2.24	.03
צדק תהליכי (1: לא מרוצה כלל; 5: מרוצה מאוד)	.26	2.01	.00
צדק חלוקתי (1: גרוע; 5: טוב מאוד)	.02	.40	לא מובהק
הביטחון האישי לגבי עתידך	.25	5.40	.00
משתנה תלוי – חשיבה על עזיבה (1: מעט מאוד; 5: הרבה מאוד)	Multiple R = .54	$R^2 = .29$	Adjusted $R^2 = .28$

המשתנים כלוח מסבירים 28% מהשונות של משתנה המחויבות להמשך החיים בקיבוץ. התרומה הגדולה ביותר היא של המשתנים הבאים: גיל ($\beta = .29$), צדק תהליכי ($\beta = .26$), ביטחון אישי לגבי העתיד ($\beta = .25$), השכלה ($\beta = -.18$) ומודל ההתפרנסות ($\beta = .08$). המשתנים הסוציו-דמוגרפיים האחרים לא נמצאו מובהקים וכך גם הצדק החלוקתי והמצוקה הכלכלית. נראה שתרומתה של המצוקה הכלכלית להסבר השונות במשתנה של המחויבות להמשך החיים בקיבוץ היא עקיפה.

לוח 12: עיבוד רגרסיה להסבר המשתנה התלוי מחויבות רגשית
(רגרסיה בשיטת enter)

רשימת המשתנים הבלתי תלויים ומתווכים	β	t	מובהקות
גיל החברים	-.16	-4.55	.00
מצוקה כלכלית (0: במצוקה; 1: לא במצוקה)	.00	.01	לא מובהק
מין (0: זכר; 1: נקבה)	.00	.14	לא מובהק
השכלה (1: לא סיים תיכון; 6: השכלה אקדמית מתקדמת)	-.07	-2.10	.04
מודל (0: לא דיפרנציאלי; 1: דיפרנציאלי)	.64	.01	לא מובהק
צדק תהליכי (1: לא מרוצה כלל; 5: מרוצה מאוד)	.31	7.29	לא מובהק
צדק חלוקתי (1: גרוע; 5: טוב מאוד)	.01	.27	לא מובהק
הביטחון האישי לגבי עתידך	.29	7.16	.00
משתנה תלוי — מחויבות רגשית (1: מעט מאוד; 5: הרבה מאוד)	Multiple R = .57	$R^2 = .29$	Adjusted $R^2 = .28$

המשתנים בלוח מסבירים 28% מהשונות של המשתנה מחויבות רגשית לקיבוץ. התרומה הגדולה ביותר היא של המשתנים הבאים: צדק תהליכי ($\beta = .31$), ביטחון אישי לגבי העתיד ($\beta = .29$), גיל ($\beta = -.16$) והשכלה ($\beta = -.07$). המשתנים הסוציו-דמוגרפיים האחרים לא נמצאו מובהקים, ובהם גם משתנה המצוקה כלכלית. מהלוח נראה שתרומתה של המצוקה הכלכלית להסבר השונות במשתנה של המחויבות הרגשית לקיבוץ היא עקיפה.

שביעות רצון מתחומי חיים שונים

המעבר שחל בקיבוץ מקולקטיביות קיצונית לאינדיבידואליזם רב יותר העצים את החשיבות ואת המרכזיות של שביעות הרצון מהחיים בקיבוץ ומהשירותים השונים בו. בלוח הבא נבחנת מידת שביעות הרצון מתחומי חיים שונים בקיבוץ בקרב החווים מצוקה בהשוואה לקבוצה החיה ברווחה יחסית.

לוח 13: הקשר בין מצוקה כלכלית לבין שביעות רצון אישית בתחומים שונים
(באחוזים)

ללא מצוקה	במצוקה	אפשרויות לתשובה	
N = 529	N = 122		
9	24	מועטה	שביעות רצון ממצבך הכלכלי ¹
24	33	בינונית	
67	43	רבה	
100%	100%	סך הכול	
7	30	מועטה	שביעות רצון מהחיים היום ¹
24	39	בינונית	
69	31	רבה	
100%	100%	סך הכול	
7	29	מועטה	שביעות רצון מרמת החיים שלך ¹
26	48	בינונית	
67	23	רבה	
100%	100%	סך הכול	
8	25	מועטה	שביעות רצון מחייך בקיבוץ ¹
28	41	בינונית	
64	34	רבה	
100%	100%	סך הכול	
11	24	מועטה	שביעות רצון משירותי הבריאות ¹
23	33	בינונית	
66	43	רבה	
100%	100%	סך הכול	

ללא מצוקה	במצוקה	אפשרויות לתשובה	
24	47	מועטה	שביעות רצון מדרך הטיפול של קיבוץ בביטחון הסוציאלי ¹
31	32	בינונית	
45	21	רבה	
100%	100%	סך הכול	

1 ההבדל מובהק סטטיסטית ברמה $p < .01$.

נמצאו הבדלים בין החווים מצוקה כלכלית לבין אלו שאינם במצוקה: הראשונים שבעי רצון פחות בכל תחומי החיים בקיבוץ. בולטת במיוחד שביעות הרצון הנמוכה של החווים מצוקה מדרך הטיפול של הקיבוץ בביטחון הסוציאלי (47% אינם שבעי רצון בהשוואה ל-24% מבין שאר המשיבים) ומרמת החיים האישית (29% אינם שבעי רצון לעומת 7% מבין שאר המשיבים). בולטת אי-שביעות הרצון גם ממצבם החברתי האיש, מרמת החיים הכללית ומשירותי הבריאות. כן נבדקה תרומתם של המשתנים צדק בקיבוץ וביטחון בעתיד, ושל משתנים סוציו-דמוגרפיים, להסבר שביעות הרצון הכללית בקיבוץ.

לוח 14: עיבוד רגרסיה להסבר המשתנה התלוי שביעות רצון כללית בקיבוץ (רגרסיה בשיטת enter)

רשימת המשתנים הבלתי תלויים ומתווכים	β	t	מובהקות
גיל החברים	-.01	-.51	לא מובהק
מצוקה כלכלית (0: במצוקה; 1: לא במצוקה)	.11	3.97	.00
מין (0: זכר; 1: נקבה)	.07	2.80	.00
השכלה (1: לא סיים תיכון; 6: השכלה אקדמית מתקדמת)	-.01	-.29	לא מובהק
מודל (0: לא דיפרנציאלי; 1: דיפרנציאלי)	-.03	-1.20	לא מובהק
צדק תהליכי (1: לא מרוצה כלל; 5: מרוצה מאוד)	.38	12.41	.00

רשימת המשתנים הבלתי תלויים ומתווכים	β	t	מובהקות
צדק חלוקתי (1: גרוע; 5: טוב מאוד)	.05	1.47	לא מובהק
הביטחון האישי לגבי עתידך	.45	15.26	.00
משתנה תלוי – שביעות רצון כללית (1: מעט מאוד; 5: הרבה מאוד)	Multiple R = .79	$R^2 = .62$	Adjusted $R^2 = .61$

המשתנים בלוח מסבירים 61% מהשונות של המשתנה שביעות רצון כללית מהחיים בקיבוץ. התרומה הגדולה ביותר היא של הביטחון האישי לגבי העתיד ($\beta = .45$), צדק תהליכי ($\beta = .38$), מצוקה כלכלית ($\beta = .11$) ומין ($\beta = .07$). המשתנים הסוציו-דמוגרפיים האחרים לא נמצאו מובהקים. משתנה הצדק החלוקתי אינו תורם ישירות להסבר השונות בשביעות הרצון בקיבוץ, אך הביטחון בעתיד והצדק התהליכי תורמים להסבר.

סיכום הממצאים העיקריים של המאמר

במאמר זה בחנו את השוני בין חברי קיבוץ החווים מצוקה כלכלית אישית לבין חברים שאינם חווים מצוקה בכמה נושאים קיבוציים: אפיונים דמוגרפיים, הון חברתי-קהילתי (מצב הקיבוץ בתחומים שונים, אופן בהנהלה ובחברי הקיבוץ), תפיסת הצדק התהליכי והחלוקתי, הביטחון האישי בעתיד, שביעות הרצון מתחומי חיים שונים והמחויבות לקיבוץ. הגדרנו את המצוקה הכלכלית על פי שני משתנים: (א) רמת השכר/תמחור העבודה היא 4,000 שקלים או פחות; (ב) המצב הכלכלי האישי נתפס כלא טוב או כבינוני.

הממצא המרכזי העולה מן המאמר הוא שהחברים החווים מצוקה כלכלית תופסים את המציאות הקיבוצית באופן חיובי פחות מהחברים שאינם חווים מצוקה. מבחינה סטטיסטית, השוני נמצא מובהק. להלן פירוט הנושאים שבהם תפיסתם של החווים מצוקה כלכלית שונה מזו של החברים שאינם חווים מצוקה:

האפיונים הדמוגרפיים: שיעור המבוגרים (בני 56 ומעלה) והצעירים (בני 35 ומטה) בקרב החווים מצוקה כלכלית עולה על שיעורם בקרב מי שאינם חווים מצוקה כלכלית. בקבוצת המצוקה נכללים יותר נשים ויחידים שאינם חיים במסגרת זוגית, ופחות בעלי השכלה אקדמית. מעטים יותר מבין החווים מצוקה עובדים מחוץ לקיבוץ או ממלאים תפקידים ציבוריים.

תפיסת הקיבוץ: שיעור גבוה יותר מבין החווים מצוקה, בהשוואה לאלו שאינם

חווים אותה, סבורים שמצב קיבוצם אינו טוב מבחינה כלכלית, מבחינה חברתית ומבחינה מוסר העבודה. כמו כן, שיעור גדול יותר מהם סבורים שבקיבוצם מתקיימות תופעות חריגות כגון אבטלה ועוני.

תפיסת ההנהלה: שיעור גבוה יותר מבין החווים מצוקה כלכלית, בהשוואה לאלו שאינם חווים אותה, סבורים שהנהלה הכלכלית והחברתית בקיבוצם אינה מתפקדת טוב.

הצדק בקיבוץ: תפיסת הצדק התהליכי והחלוקתי שונה גם היא. החווים מצוקה כלכלית סבורים שתמחור עבודתם היה הוגן פחות משל אלו שאינם חווים מצוקה. לדעתם, בקיבוץ שלהם קיימים פערים כלכליים גדולים יותר בין החברים וקיימות פחות נורמות של שיתוף בקבלת החלטות ופחות אפשרויות להשפיע על הנעשה בקיבוץ.

הביטחון האישי: הסיכוי לביטחון אישי בעתיד נתפס כקטן יותר בקרב החווים מצוקה מאשר בקבוצה המקבילה, ואף מורגשת הרעה בביטחון האישי בשנתיים האחרונות.

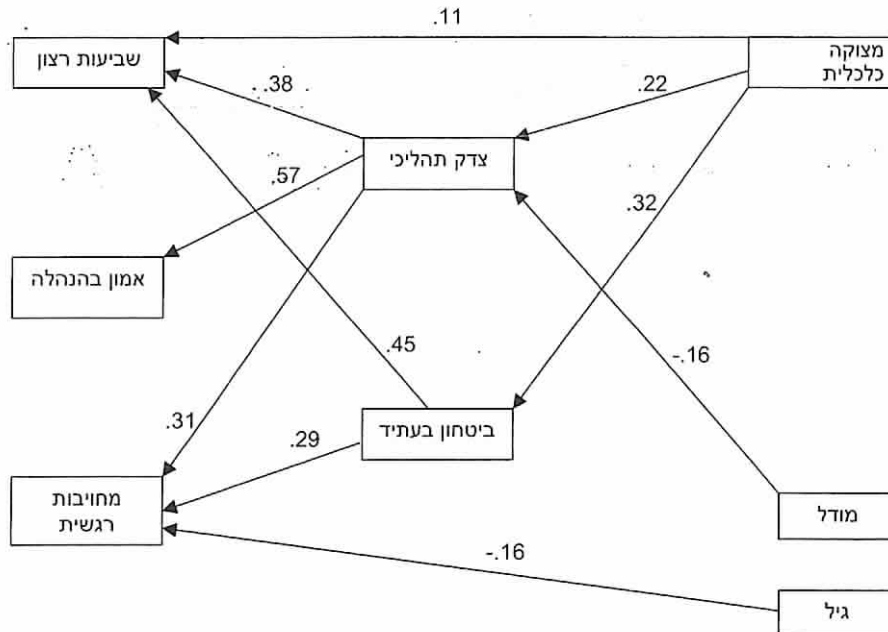
המחויבות לקיבוץ והאמון בהנהלה: החווים מצוקה נמצאו מחויבים פחות מבחינה רגשית לקיבוץ. הם מחויבים פחות להישאר בקיבוץ, וגם אמונם בהנהלת הקיבוץ ובחברים נמוך יותר.

שביעות רצון מתחומי חיים שונים: שביעות הרצון בכל תחומי החיים בקיבוץ נמוכה בקרב אלו החווים מצוקה כלכלית בהשוואה לאלו שאינם חווים מצוקה כלכלית. אי-שביעות הרצון בולטת בייחוד במגוון התחומים הבאים: טיפול הקיבוץ בביטחון הסוציאלי של החברים, רמת החיים האישית, המצב החברתי האישי, רמת החיים הכללית בקיבוץ ושירותי הבריאות הקיימים. כניתוח רגרסיה נמצא שמצוקה כלכלית תורמת להסבר השונות בשביעות רצון מתחומי חיים שונים בקיבוץ, הן ישירות והן בעקיפין.

תפיסתם של החווים מצוקה נמצאה שונה בכל שרשרת העמדות הקיבוציות. גם הרקע הדמוגרפי שלהם נמצא שונה באופן מובהק מזה של אלו שאינם חווים מצוקה. נמצא שתפיסתם קשורה ישירות לביטחון בעתיד ולצדק תהליכי וכן לשביעות רצון מהחיים בקיבוץ.

התרשים הבא מסכם את הקשרים בין המשתנים המרכזיים של המחקר בעזרת ניתוח נתיבים:

תרשים 1: ניתוח נתיבים של הקשרים בין המשתנים המרכזיים
(מוצגים רק ערכי $\beta < 0.10$)

משתנים אחדים, בעלי כושר הסבר מובהק אך נמוך יחסית, לא הוכנסו לתרשים כדי לפשטו. מאותה סיבה הוכנס רק משתנה אחד של צדק (צדק תהליכי) ורק משתנה אחד של מחויבות (מחויבות רגשית).

מלוחות הרגרסיה ומניתוח הנתיבים הבוחנים אמון בהנהלת הקיבוץ, מחויבות לקיבוץ ושביעות רצון מהחיים בו, ניתן להסיק שאפשר ליישם תיאוריות ארגוניות על הקהילה הקיבוצית. צדק תהליכי וביטחון אישי תורמים להסבר השונות בין משיבים הטוענים לשביעות רצון מהקיבוץ ולמחויבות אליו. בהתאם לסקירתם של יוכי כהן-צ'ראש ופול ספקטור (Cohen-Charash and Spector 2001), הקשר של צדק חלוקתי עם מחויבות לקיבוץ ואמון בהנהלה חלש מזה של צדק תהליכי, ואצלנו הוא נעלם בניתוחי הרגרסיה. לכן אין הוא נמנה עם המסבירים הישירים של מחויבות לקיבוץ ושל האמון בהנהלתו. אפשר לפרש ולטעון שממצא זה מקורו באופיו הייחודי של הקיבוץ ובכך שמדובר בקהילה שמטרתה הן גם חברתיות, ולכן חבריה מעניקים משקל רב יותר לתהליך ההוגן ולביטחונם האישי. מעניין גם משתנה הגיל, שמבין המשתנים הדמוגרפיים הוא היחיד התורם להסבר המחויבות לארגון, אך באופן שונה באשר לכל סוג של מחויבות. ככל שהגיל עולה, כך יש סיכוי גדול יותר לרצות

להמשיך ולחיות בקיבוץ — אולי מחוסר אפשרויות אחרות (ראו לוח 11). לעומת זאת, ככל שהגיל עולה, גוברת הנטייה להיות מחויבים פחות לקיבוץ מבחינה רגשית — אולי בשל אכזבה מסוימת (ראו לוח 12).

מודל ההתפרנסות של הקיבוץ תורם להסבר השונות בצדק החלוקתי והתהליכי. בקיבוצים המתנהלים באופן דיפרנציאלי קיים סיכוי רב יותר שהחברים ירגישו חוסר צדק הן בדרך קבלת ההחלטות על השינויים והן בתוצאותיהם. אפשר לראות בשינויים שחלו בקיבוץ שינויים מעצבים (טרנספורמטיביים) ולא שינויים מתקנים (אפירמטיביים), על פי מונחיה של ננסי פרייזר (2004), משום שהם לא עשו "תיקון" התאמתי באורח החיים הקיבוצי, אלא שינו את הבסיס שעליו הוא מושתת. פרייזר התייחסה במאמרה לקבוצות מקופחות (נשים, מיצוטים) שהשינוי עשה עמן צדק חברתי וכלכלי. בקיבוץ המצב הפוך. הקבוצות שהרגישו מקופחות בשנים שלפני השינויים האחרונים היו בעלי יכולת ההתפרנסות הגבוהה, שלא זכו לתגמול כלכלי תואם ולעתים קרובות אף ספגו ביקורת חברתית. היום חברי קבוצות אלו מרגישים שהשינוי עושה עמם צדק. לעומת זאת, הקבוצות החלשות, בעלות יכולת ההתפרנסות הנמוכה (נשים, יחידים, בעלי השכלה נמוכה, מבוגרים), חשות אי-צדק בעקבות השינוי מאחר שמעמדן הכלכלי והחברתי נחלש וכן ביטחונן בעתיד, אף שבעבר תרמו ככל יכולתן לקיבוץ.

המסקנות באשר לאלו החווים מצוקה כלכלית

במאמר זה הוצגו ממצאים רק באשר לחברי קיבוצים שעבודתם תומחרה לפי עמדה היררכית או מקצועית. נמצא שהמאפיינים הסוציו-דמוגרפיים של החווים מצוקה כלכלית בקיבוצים אלו דומים למאפיינים של המקבילים להם מחוץ לקיבוץ — יותר נשים, יותר מבוגרים וצעירים ויותר בעלי השכלה נמוכה. נמצא גם שתגובותיהם של החווים מצוקה דומות לאלה של "העניים החדשים" (Bauman 1998) — גברים ונשים שמצבם הכלכלי היה טוב והם ירדו מנכסיהם. אלו חשים שהן תהליכי השינוי והן התוצאות לא היו הוגנים כלפיהם. הם איבדו את ביטחונם בעתיד ושביעות הרצון שלהם מחייהם פחתה.

השינוי ומצוקות החברים בקיבוץ הדיפרנציאלי

אברהם פורין

במערכ המתועש אנשים סובלים מ"פגיעות חברתית" (Social Vulnerability) הנובעת מחוסר ביטחון ומחשש שסיכוייהם אינם רבים ואינם לאורך זמן. הביטויים העיקריים של פגיעות זו הם: (1) אבטלה; (2) חוסר ביטחון בזרימת התקבולים הנגזרת ממצבי תעסוקה בלתי סדירים (עבודה זמנית, משרות חלקיות, חוזים אישיים); (3) עוני והדרה; (4) חסך באוטונומיה כלכלית וביכולת "להסתדר" ללא עזרה, עם רמת ההכנסות של הפרט; (5) אובדן עצמאות אישית בשל מחלות ומוגבלויות הקשורות לגיל המבוגר. לעומת הסיכונים שאיימו על האנשים בעבר, היום הגורמים לפגיעות החברתית אינם חוסר או צמצום במשאבים של החברה, אלא קשיים בנגישות של הפרטים למשאבים אלו ובשימוש בהם.

מערכות הרווחה סיפקו הגנות ברמות שונות מפני הפגיעות החברתית, אך השינויים שחלו צמצמו אותן עד כדי השלכת אוכלוסיות רבות לעוני ולמחסור. במדינות רבות, ובהן ישראל, מדיניות הרווחה נמצאת בעידן של צנע וצמצומים. מאז ראשית שנות השמונים נקטו הממשלות במדיניות הקפיטליסטיות המפותחות באירופה ובאמריקה וכן בישראל צעדים שונים שנועדו לקצץ את תוכניות הרווחה, לצמצמן ולשנות את אופיין. אמנם קיימים הבדלים בין המדינות השונות, אך כולן הסירו במידה רבה את אחריות המדינה על רווחת אזרחיה והעבירו חלק מהשירותים שסיפקה לגופים מסחריים. גם הקיבוצים עברו בשנים האחרונות תהליך מקביל של הסתמכות גוברת והולכת על מנגנון השוק.

שני סוגים של גורמים משפיעים על סיכוייהם של אנשים למלא את צורכיהם ולממש את מאוייהם: אלה המעוצבים על ידי המיקום במערכת הכלכלית (רכוש, הכנסה, תעסוקה), ואלה הנגזרים מהצרכים הדיפרנציאליים של משקי הבית (מספר הנפשות, בריאות בני המשפחה וצרכים אחרים של המשפחה ושל הפרט). בקיבוץ ה"קלסי" ההסדרים החברתיים נועדו לבטל, או לפחות לצמצם מאוד, הן את הפערים הנוצרים בצד ההכנסה והן את אלה הנוצרים בצד הצריכה, על ידי ניתוק הקשר בין ייצור לרווחה. המאפיין הבולט ביותר של שיטת התגמולים בקיבוצים היה היעדר מוחלט כמעט של תגמולים חומריים דיפרנציאליים וחלוקת הנאות בלתי אמצעית, בלי קשר למיקומו של הפרט במערכת הייצור. מקובל להציג את השיטה באמירה:

"מכל אחד לפי יכולתו, לכל אחד לפי צרכיו". אפשר לומר שבמערכת הקיבוצית ה"הכנסות" של הפרט (המתבטאות דווקא בהוצאות) עולות עם מספר הילדים ועם צרכים אחרים של המשפחה והפרט. על אף ההסדרים הקיבוציים היו כמובן פערים בין החברים, אך לא בתחומים שמחקר זה עוסק בהם.

בעקבות המשבר הכלכלי של אמצע שנות השמונים נרתמה התנועה הקיבוצית למאבק על דמותו ועל אופיו של הקיבוץ, שהתבטא ב"סערת שינויים". ההסדרים שהקיבוצים קבעו לעצמם מגוונים מאוד, אולם אפשר להבחין בארבעה מודלים עיקריים על פי אופי השינויים שבוצעו (או שלא בוצעו), המשקפים את שיטת התגמול הנהוגה בהם:

א. קיבוץ שיתופי, שלא ביצע שינויים משמעותיים בשני העשורים האחרונים. אמנם מדברים על הקיבוץ הקלסי או המסורתי, אך למעשה הכוונה לקיבוץ של שנות השמונים. קיבוץ זה אינו דומה לקיבוצים של תחילת המאה ה-20 ואף לא לאלו שהיו בעת הקמת המדינה, ונדאי לא לדימוי הקיבוץ בראשיתו, שאולי לא התקיים מעולם והוא רק אידיאליזציה של העבר.

ב. קיבוץ שיתופי, שביצע הפרטות ניכרות בתחום הצריכה, כגון הפרטת המזון.

ג. קיבוץ משולב, שבו תקציב החבר מורכב מחלק שוויוני, חלק המבטא את ההכנסות שהוא מביא לקיבוץ או את רמת התפקיד שהוא ממלא בו, וחלק המבוסס על הוותק בקיבוץ, כביטוי לתרומה בעבר.

ד. קיבוץ דיפרנציאלי, המכונה גם "רשת ביטחון", שבו האחריות לפרנסת המשפחה מוטלת על חבריה ותלויה בהכנסות שהם מייצרים בעבודתם, כאשר המסגרת המשותפת מבטיחה קיום מינימלי במקרה של חוסר יכולת להתפרנס.

המעבר לשכר דיפרנציאלי ביטל או צמצם מאוד את ההסדרים שומרי השוויון, והפערים התרחבו ופרצו את הגדרות. השינויים אירעו בקצב מהיר ובעוצמה רבה, והיו מופרזים בעבור חלק מהחברים שלא היו מוכנים להם (מבחינת השכלה, מקצוע וכדומה) והיו נטולי הגנות (פנסיה ומשאבים אחרים הנחוצים בסדר החדש). בשנים האחרונות אנו מתוודעים בדרכים שונות למצוקות כלכליות ואחרות בקרב חברי קיבוצים, כמו באוכלוסיות אחרות. עולות מאליהן השאלות: איך השפיעו השינויים על חיי הפרט בקיבוץ, ובעיקר — מי משלם את מחיר השינוי? מטרותיו של המחקר שערכתי הן לבחון את היקף תופעת המצוקה של פרטים בקיבוצים שעברו במידה זו או אחרת לתקציב דיפרנציאלי (רשת ביטחון ומודל משולב); לבדוק את השפעת השינוי על חיי הפרט (רמת החיים, תעסוקה, יחסים חברתיים) ולאפיין את הנפגעים העיקריים; ולזהות את הפרופיל של הפרטים בקבוצות השונות של רמת חיים יחסית. המחקר מבוסס על ניתוח משני של נתונים שנאספו למחקר שבחן את השפעת השינויים על הקיבוץ כמערכת, ועסק בכמה נושאים מרכזיים: תהליך השינוי והערכתו, השפעת השינוי על הפרט ועל הקיבוץ, תמונת המצב הנוכחית, עמדות הפרט בנוגע

לקיבוץ, רצונות וציפיות לעתיד (פווין 2003ב). בסוף יוני 2002 נבחר מדגם מקרי של חברים במדגם מקרי של קיבוצים שעברו למודל המשולב או למודל רשת הביטחון, והתנסו בו לפחות שנה אחת. השאלון עסק בתפיסת החברים את השינויים שהונהגו בקיבוץ ובעמדותיהם כלפי תוצאות השינוי. על השאלון השיבו 570 חברים, מהם 27% מקיבוצים שעברו למודל משולב (חמישה קיבוצים) ו-73% חברים מקיבוצים שעברו למודל רשת ביטחון (13 קיבוצים), בהתאם לחלוקה שהיתה קיימת בעת עריכת המחקר. התקבלו תשובות ממחצית המדגם, וחלוקת המשיבים תאמה את ההתפלגות הקיימת בקיבוצים השונים, פרט לחלוקה לפי גיל שבה נמצא ייצוג חסר של צעירים. אך זו ממילא שכבה לא יציבה יחסית במציאות הקיבוצית של ימינו. והנה אפיוני המדגם:

לוח 1: התפלגות אפיוני המדגם¹

N	%		
60	10.7	עד 40	קבוצת גיל
92	16.4	41–50	
179	31.9	51–60	
100	17.8	61–70	
131	23.3	מעל 70	
273	48.7	גברים	מין
288	51.3	נשים	
21	3.8	רווק/ה	מצב משפחתי
413	74.1	נשוי/אה	
50	9.0	גר/ש/ה או פרוד/ה	
68	12.2	אלמן/נה	
5	0.9	חד-הורית	
27	4.8	יסודית	השכלה
67	12.0	תיכונית חלקית	
121	21.6	תיכונית מלאה	
177	31.7	על-תיכונית	
107	19.1	אקדמית (ב"א)	
60	10.7	תארים מתקדמים	

1 המקור לנתונים המובאים בכל הלוחות במאמר: פווין 2003א.

הניתוח מחולק על פי שני היבטים מרכזיים – שניהם לפי התפיסה הסובייקטיבית של המשיבים: (א) השפעת השינוי על חיי הפרט (שיפור/הרעה); (ב) מצבו הנוכחי. בתחום הפרט נשאלו החברים אם בעקבות השינוי חלו שיפור או הרעה בחייהם בתחומים אחדים. למען נוחיות הקריאה קובצו התשובות לשלוש אופנויות, אך הממוצעים המשמשים להשוואה בין הקבוצות השונות מבוססים על החלוקה המקורית: 1: הרעה רבה; 2: הרעה; 3: אין הבדל; 4: שיפור; 5: שיפור ניכר.

לוח 2: השפעת השינוי על חיי הפרט

רמת החיים	חלה הרעה	אין הבדל	חל שיפור	מספר משיבים	ממוצע	סטיית תקן
רמת החיים	11.9	25.5	62.6	548	3.68	.96
ביטחון כלכלי אישי	45.7	21.4	32.9	538	2.78	1.20
הרגשת בית	38.2	47.1	14.7	524	2.69	.96
הרגשה כללית	39.2	21.0	39.8	538	2.99	1.19

מבחינת הפרט, הנושא היחיד שחלק גדול (כמעט שני שלישים) מן המשיבים חשים שחל בו שיפור הוא רמת החיים. עם זאת, 25% מן המשיבים טוענים שלא חל אצלם שינוי, ומצבם של 12% אף הורע. כיוון שמטרת השינוי לא היתה להרע את מצבם של החברים, יש בכך כדי להצביע על בעיות בהסדרים שנקבעו. יתר על כן, בניתוח המפורט מתברר שיש חברים (2.2%) המדווחים על הרעה רבה ברמת החיים שלהם, דבר המצביע על קיומן של מצוקות כלכליות. לא ברורה המשמעות של עליית רמת החיים כי מחצית המשיבים טוענים שהמצב הכלכלי של קיבוצם רע, ורק 11% טוענים שהמצב טוב. ייתכן שהשיפור משקף את הפסקת הצמצומים (שהונהגו עם פרוץ המשבר) בשל הסדר חובות הקיבוצים. נוסף על כך, ייתכן גם שהרחבת תחום הבחירה בשל העברת תחומי צריכה מהמערכת הציבורית למשפחה נותנת תחושה של שיפור ברמת החיים.

יש להבחין בין שני היבטים של התחום הכלכלי – בהווה ובעתיד. רמת החיים בהווה עלתה, אך הביטחון הכלכלי באשר לעתיד ירד, בייחוד בקרב המבוגרים יותר. לעומת שני שלישים מן החברים הטוענים שרמת חייהם עלתה, ביטחונם בעתיד של כמעט מחצית החברים פחת. חלק לא קטן (16.2%) מהם טוענים לירידה גדולה, ורק שלישי מן המשיבים מרגישים שיפור בביטחונם הכלכלי בעתיד. יש לשים לב לשוני בהערכת המשיבים את תוצאות השינוי בשני נושאים דומים לכאורה: ההרגשה הכללית

ו"הרגשת הבית". ההרגשה הכללית שנויה במחלוקת: אצל חלק גדול מהמשיבים היא שופרה, אך חלק גדול לא פחות מציינים שחלה בה הרעה. באשר להרגשת הבית, קרוב למחצית החברים אינם מרגישים בהבדל, אך קרוב ל-40% חשים פחות בהרגשתם ורק 15% מציינים שיפור. נראה שהפחות בהרגשת הבית הוא המחיר החברתי של השינויים ההופכים את החברים – המרגישים טוב יותר כפרטים – לזרים יותר זה לזה.

מלבד השפעות כלליות של השינויים על חיי הפרט, שאלנו את החברים אם בעקבות השינויים השתנה מצב התעסוקה שלהם. גם תחום העבודה עבר תהליך של הפרטה, במשמעות של הסרת האחריות על תעסוקתו של הפרט ועל פרנסת משפחתו מן הכלל אל היחיד. בתחום התעסוקה בקיבוץ שלאחר השינוי בולטות בהיעדרן ההגנות המקובלות בחברה החוץ-קיבוצית, כגון הסכמים קיבוציים, ועד עובדים ופיצוי פיטורין. יתר על כן, החברים אינם מוכנים להתחרות על מקומות עבודה, משום שניסיונם המקצועי והשכלתם אינם מאפשרים להם לעמוד בתחרות: רבים עסקו בעבודות פיזיות פשוטות, שזכו בעבר להילה, ורבים בחרו בתחומי לימוד שנראו נדרשים בקיבוץ הקלסי.

לוח 3: שינויים במצב התעסוקה

משיבים	%	
332	62.5	לא השתנה
31	5.8	פיטרו אותי
15	2.8	נאלצתי לעזוב עבודה שאהבתי בגלל השכר
27	5.1	אני נאלץ/ת לעבוד שעות נוספות
13	2.4	קיבלתי עבודה בשכר גבוה יותר
24	4.5	השינוי מאפשר לי לעבוד איפה שאני רוצה
58	10.9	בתור גמלאי/ת אינני חייב/ת לעבוד
5	0.9	בתור גמלאי/ת לא כדאי לי לעבוד
26	4.9	עכשיו אני מקבל/ת תמורה הולמת להשקעתי
531	100	סך הכול

בקרב שני שלישים מהמשיבים לא חל שינוי בתעסוקה. היתר מתחלקים בין מגוון רחב של שינויים: 5% באו על סיפוקם ומרגישים שאחרי השינוי הכנסותיהם תואמות את השקעתם בעבודה, ועוד 5% מרגישים חופשיים לבחור מקום עבודה מתאים להם. לעומתם, חברים אחרים פוטרם מעבודתם (וחלקם מובטלים) או נאלצים להחליף מקום עבודה מועדף כדי להרוויח יותר. כאמור, אחת המטרות המוכרות של השינוי היתה לגרום להתייעלות המערכת, וזו הושגה רק במידה מועטה. הסידור החדש גרם לחברים לעזוב עבודות אהובות (3%) בגלל השכר הנמוך (הנגזר מערכן בשוק) ולחפש משרות מכניסות יותר (2.4%). לא ברור אם המפוטרים (6%) אכן תרמו ליעילות המערכת, או שההבדל הוא חשבונאי בעיקרו: הענף מרוויח יותר, אבל הקיבוץ מפסיד (משלם דמי אבטלה) והחבר מושפל. יתר על כן, נראה שהמערכת מפסידה כ-12% מכוח העבודה – הגמלאים שעכשיו אינם חשים חובה להמשיך לעבוד.

בתחום התעסוקה נמצאו סימנים של בעיה חברתית צומחת: 5% מן המשיבים מדווחים שהם נאלצים לעבוד שעות נוספות כדי לפרנס את משפחתם. אחד המשיבים העיר ליד התשובות: "יש מתומחרים (ששכרם גבוה) ויש עובדים בשבת". בין המפוטרים חלקם של הגברים גדול יותר, וכך גם בין הגמלאים שהפסיקו לעבוד עקב ההסדרים החדשים. נראה שנשים וגברים נבדלים בפתרונות שהם מוצאים למצוקות הכלכליות שהשינוי גרם להן: חלקם של הגברים גדול יותר בין אלו שנאלצו לעזוב עבודה אהובה למען הגדלת ההכנסות לפרנסת המשפחה, ואילו הנשים פונות לעבודת שעות נוספות (לא ברור אם הן מעדיפות כך, או שהן עושות זאת משום שהאפשרויות הפתוחות לפניהן שונות מאלו של הגברים). חלקן של הנשים גדול יותר מזה של הגברים בין הנהנים מהחופש לבחור מקום עבודה שההסדרים החדשים מעניקים לפרט, וגם בין המרגישים שעכשיו הם מקבלים תמורה ההולמת את השקעתם (בעבודה או בתפקיד).

כיוון שהמעבר לשכר דיפרנציאלי מבטל את השוויון בין תגמולי החברים, ברור שתוצאות השינוי משפיעות באופן נבדל על כל חבר וחבר. למעשה, כבר השינויים המינוריים שהוכנסו למערכת הקיבוצית בתחילת שנות התשעים גרמו להגדלת הפערים בין החברים: ההפרשות (העברת פריטים מחלוקה ציבורית לתקציבים אישיים) אפשרו לחלק מן החברים לצבור משאבים ולהמירם בכסף, אך גרמו מצוקות לחברים בעלי צרכים מיוחדים בתחום מסוים (למשל נסיעות); האישור להחזקת רכב פרטי נתן הכשר למשאבים ממקורות חיצוניים; התשלום בעבור עבודה נוספת נתן לגיטימציה לפערים הנובעים מכושר גופני או ממצב משפחתי. אולם המעבר לתקציב משולב ולשכר דיפרנציאלי הגדיל את הפערים בחברה הקיבוצית.

ניתוח ההכנסות ורמת החיים של חברי הקיבוץ והשוואתם לאלו של אוכלוסיות אחרות, ואפילו בין הקיבוצים, בעייתיים. מלבד הקושי בקבלת מידע (פרטי, כפי שמתבקש במחקר זה) בשל ההסדרים הנבדלים בין הקיבוצים השונים, לא ברור אילו

צרכים ההכנסות אמורות לכסות. כלומר, המשמעות של "הכנסה" של אלף שקל בקיבוץ אחד אינה זהה למשמעות של אותו סכום בקיבוץ אחר. יתר על כן, בדרך כלל המשכורות חסויות והחברים יכולים רק להעריך את הכנסתם לעומת האחרים. לפיכך הנחקרים התבקשו למקם את עצמם על פי חלוקת ההכנסות לחמש קבוצות, מהנמוכות ביותר ועד הגבוהות ביותר. יש להביא בחשבון שבשיח הקיבוצי, "הכנסה" מתייחסת לסכום שנרשם בתקציב החבר, אחרי כל הניכויים.

לוח 4: התפלגות רמת ההכנסות

משיבים	%	
72	13.6	1. הנמוכה ביותר
118	22.3	2.
217	41.1	3.
97	18.4	4.
21	4.5	5. הגבוהה ביותר
528	100.0	סך הכול
	2.78	ממוצע
	1.04	סטיית תקן

אף שגם בעבר היו פערים בין חברי הקיבוץ, הם התרחבו מאוד והגבירו באופן ניכר את ההבדלים בין החברים בעקבות השינויים שבוצעו, ובפועל יצרו קבוצות של "עשירים" ושל "עניים".

הפערים מתבטאים ברמת החיים של המשפחות, אך בשונה מן ההכנסות, שבהן ביקשנו להעריך את רמת ההכנסות של הפרטים, בעניין רמת החיים ביקשנו להשוות את משפחת הנשאל עם משפחות אחרות בקיבוץ. רמת החיים מבוססת על הכנסותיהם של שני בני הזוג (אין בני זוג במדגם), ובצד הצרכים היא כוללת את הילדים — חלקם גם ילדים מבוגרים שמעמדם בקיבוץ אינו מוגדר. גם רמת החיים מתייחסת לתפיסה הסובייקטיבית ונוגעת בעיקר לשימושים, והחברים יכולים להשוות לפי הגילויים החיצוניים: בלויים, בעלות על רכב, הרחבת הבית וכדומה.

לוח 5: תפיסת רמת החיים של המשפחה לעומת מרבית החברים בקיבוץ

משיבים	%	
26	4.9	1. נמוכה הרבה יותר
84	15.7	2.
330	61.7	3.
87	16.3	4.
8	1.5	5. גבוהה הרבה יותר
535	100.0	סך הכול
	2.94	ממוצע
	.75	סטיית תקן

קרוב לשני שלישים מהמשיבים חושבים שרמת החיים של משפחתם דומה לזו של מרבית המשפחות בקיבוץ. היתר מתחלקים בין אלו שרמת חייהם גבוהה יותר לאלו שרמת חייהם נמוכה יותר. בקצוות בולטות שתי קבוצות קטנות: אלו שרמת חייהם גבוהה הרבה יותר מזו של מרבית חברי הקיבוץ, ואלו שרמת חייהם נמוכה הרבה יותר מזו של היתר. הקבוצות הקיצוניות הן קטנות במספרן, אבל בשל מטרת המחקר מתבקש להתמקד דווקא בהן. סביר להניח שהחברים הסובלים ממצוקות כלכליות, מלבד היותם חלשים, אינם דומים באפיונם, כך שבעייתם אינה הופכת לבעיה חברתית הדורשת פתרון ציבורי. בשל כך יש צורך במספרים קטנים שלא עוסקים בהם בניתוחים סטטיסטיים.

רמת החיים היחסית של המשפחה משקפת במידה רבה את השפעת השינוי על חייו של חבר הקיבוץ. היא תוצר של שילוב הגורמים במערכת: רמת ההכנסות של הפרטים, הרכב המשפחה והסדרים הקיימים בקיבוץ (שירותים שונים ומחירים). לכן ניסינו לבחון, על פי רמת החיים היחסית של המשפחה, את הפרופיל של חבר הקיבוץ העני לעומת חברו העשיר.

הפערים בין המינים מצטמצמים כאשר מסתכלים על רמת החיים של המשפחה, הנגזרת מההכנסות של שני בני הזוג. נוסף על כך, הסדרים שונים (מסים, סבסוד וכדומה) מצמצמים את הפערים הנובעים מהבדלים ברמת ההכנסות. עם זאת, עדיין נשארים פערים ניכרים. מה מאפיין עניים ועשירים?

לוח 6: אפיוני הפרט לפי רמת החיים היחסית (ממוצעים)

תפקיד ציבורי	תפקיד בעבודה	מקצועיות בעבודה	השכלה	מין	גיל	
1.39	2.44	3.57	3.32	48	59.9	1. נמוכה הרבה יותר
1.61	3.03	3.99	3.41	50	61.7	2.
1.90	3.19	4.28	3.85	52	58.2	3.
2.07	3.87	4.68	4.29	44	56.3	4.
3.07	4.29	4.86	4.25	38	57.7	5. גבוהה הרבה יותר
1.88	3.27	4.28	3.83	50	58.5	ממוצע כללי
1.22	1.33	1.09	1.29	50	14.1	סטיית תקן

1 אחוז הנשים.

אף שההסדרים הקיבוציים מרככים במידת מה את השפעת השוק, הפערים ברמת החיים של המשפחה נקבעים במידה רבה על פי הכנסות הפרטים, הנגזרות ממשאביהם האישיים. אין בני זוג במדגם, כך שכל משיב מתייחס למשפחתו שלו. העניים הם בעיקר חסרי השכלה, עובדים מן השורה בעבודות לא מקצועיות ומי שאינם ממלאים תפקידים מרכזיים, לא בעבודה ולא במערכת המנהלית של הקיבוץ. חלקן של הנשים קטן יותר בין המדווחים שמשפחתם מתקיימת ברמת חיים גבוהה יותר. בולט הפער בין המנהלים הבכירים לבין כל היתר.

פערים מסוימים היו קיימים גם בקיבוץ ה"ישן", אך ההסדרים שומרי השוויון של הקיבוץ הגבילו את השפעתם על חיי הקהילה. בלי להתעלם מכך שהבדלים קטנים עלולים לבלוט יותר ככל שרמת החיים הכללית שוויונית יותר לכלל האוכלוסייה, ברור שהשינוי בשיטת התגמול של חברי הקיבוץ הרחיבו מאוד את הפערים ביניהם. איך הם רואים אותם?

לוח 7: הערכת החברים את הפערים הקיימים בקיבוצם

משיבים	%	
3	0.5	1. קטנים מאוד
21	3.8	2. קטנים
214	38.9	3. בינוניים
212	38.5	4. גדולים
100	18.2	5. גדולים מאוד
550	100.0	סך הכול
	3.70	ממוצע
	.82	סטיית תקן

רק 4% מן המשיבים חושבים שהפערים הכלכליים בין חברי הקיבוץ הם קטנים. למעשה, החלוקה היא בין כ-40% מהמשיבים המעריכים שהפערים בינוניים, שיעור דומה המעריכים שהפערים גדולים, ו-18% הטוענים שהפערים הכלכליים גדולים מאוד. כלומר, הם נבדלים בהשקפות לא על עצם קיומם של פערים, אלא על גודלם. "מלמטה" הפערים נראים גדולים יותר.

לוח 8: הערכת הפערים הקיימים בקיבוץ לפי רמת החיים היחסית של המשפחה (ממוצעים¹)

רמת חיים	תפיסת הפערים
1. נמוכה הרבה יותר	4.58
2.	3.93
3.	3.63
4.	3.44
5. גבוהה הרבה יותר	3.50
ממוצע כללי	3.69
סטיית תקן	.82

1 1: קטנים מאוד; 5: גדולים מאוד.

כאשר רמת החיים היחסית של המשפחה נמוכה מזו של יתר המשפחות, הפערים נתפסים כגדולים מאוד. אף שישנה מודעות כללית לקיומם של פערים, אלו התופסים את רמת חייהם כגבוהה יותר משל היתר סבורים שהפערים קטנים יותר מאלו החושבים שרמת חייהם דומה לזו של מרבית החברים.

בלוח הבא מוצגות הגדרת הפרט את רמת הכנסותיו ואת רמת החיים היחסית של משפחתו, ותפיסתו את השפעת השינוי על רמת חייו ועל ביטחונו הכלכלי האישי על פי אפיונים שונים. אלו מוצגות על פי הממוצע בכל אופנות. בכל תחום, הציון 3 משקף רמת ביניים: הכנסות בינוניות; רמת חיים כשל מרבית המשפחות; רמת החיים והביטחון הכלכלי העתידי לא השתנו. ציון מעל 3 מציין הכנסות ורמת חיים גבוהות יותר, או שיפור ברמת החיים או בביטחון האישי. ציון קטן מ-3 פירושו הכנסות או רמת חיים נמוכות יותר, או הרעה בהן בעקבות השינוי.

לוח 9: היבטים כלכליים של חיי הפרט והשינוי בהם (ממוצעים)
על פי אפיונים שונים

	רמת ההכנסות של הפרט	רמת החיים של המשפחה	שינוי ברמת החיים	שינוי בביטחון כלכלי	%	N
ממוצע כללי	2.78	2.94	3.68	2.78		
קבוצות גיל	**	לא מובהק	לא מובהק	**		
עד 40	2.85	3.00	3.60	3.28	10.7	60
41-50	2.98	3.06	3.66	2.86	16.4	92
51-60	3.05	2.98	3.78	2.79	31.9	179
61-70	2.51	2.78	3.75	2.61	17.8	100
מעל 70	2.39	2.86	3.51	2.61	23.3	131
מין	**	לא מובהק	לא מובהק	**		
גברים	2.99	2.96	3.71	2.92	48.7	273
נשים	2.57	2.92	3.65	2.66	51.3	288
מצב משפחתי	**	**	**	**		
רווק/ה	2.58	2.78	3.50	2.81	3.8	21

מחברת רווחה לחברת שוק: מצוקה כלכלית בקיבוץ

N	%	שינוי בביטחון כלכלי	שינוי ברמת החיים	רמת החיים של המשפחה	רמת ההכנסות של הפרט	
	413	74.1	2.89	3.78 3.00	2.88	נשוי/ה
50	9.0	2.22	3.23	2.50	2.43	גרשו/ה או פרוד/ה
68	12.2	2.63	3.45	2.97	2.44	אלמן/נה
5	0.9	1.60	3.00	2.50	2.60	חד-הורי/ת
		**	**	**	**	השכלה
27	4.8	2.64	3.58	2.79	2.19	יסודית
67	12.0	2.60	3.48	2.80	2.37	תיכונית חלקית
121	21.6	2.58	3.45	2.74	2.41	תיכונית מלאה
177	31.7	2.67	3.72	2.92	2.74	על-תיכונית
107	19.1	3.10	3.84	3.18	3.15	אקדמית
60	10.7	3.22	4.03	3.21	3.59	תארים מתקדמים
		**	**	**	**	מקום עבודה
309	57.2	2.72	3.60	2.84	2.61	בקיבוץ
16	3.0	3.25	4.00	3.19	3.25	שכיר בקיבוץ אחר
66	12.2	2.79	3.86	3.03	3.13	בתאגיד אזורי
17	3.1	2.44	3.59	3.06	2.88	בתאגיד ציבורי
69	12.8	3.29	4.04	3.33	3.54	שכיר לא בקיבוץ
15	2.8	2.57	3.71	2.85	2.43	עצמאי
3	0.6	3.00	2.67	3.00	2.33	ללא מקום קבוע
44	8.1	2.43	3.37	2.64	2.13	לא עובד

	רמת ההכנסות של הפרט	רמת החיים של המשפחה	שינוי ברמת החיים	שינוי בכיטחון כלכלי	%	N
אופי העבודה	**	**	**	**		
1. לא מקצועית	1.95	2.33	3.46	2.33	5.1	24
2.	1.50	2.60	2.90	2.20	2.1	10
3.	2.31	2.76	3.31	2.43	14.3	68
4.	2.78	2.99	3.79	2.95	17.5	83
5. מקצועית	3.14	3.07	3.86	2.97	61.0	289
תפקיד בעבודה	**	**	**	**		
1. עובד מהשורה	2.22	2.61	3.44	2.49	17.1	78
2.	2.44	2.91	3.65	2.74	7.4	34
3.	2.82	2.97	3.71	2.78	28.9	132
4.	3.08	3.04	3.75	2.91	26.5	121
5. ניהול בכיר	3.49	3.20	4.04	3.23	20.1	92
תפקיד ציבורי	**	**	*	*		
1. ללא תפקיד	2.73	2.88	3.65	2.67	60.9	263
2.	2.77	2.97	3.80	2.83	9.7	42
3.	2.79	3.04	3.66	2.94	17.1	74
4.	3.12	2.94	3.56	2.79	7.9	34
5. תפקיד בכיר	4.05	3.63	4.28	3.67	4.4	19

1 בכל התחומים: 1: רע או הורע מאוד; 5: טוב מאוד או שיפור רב. מובהקות ההבדלים בין האופנויות מופיעה בראש כל עמודה.

* $P < 0.05$

** $P < 0.01$

מתברר שהצעירים (הנמצאים בתחילת מסלול העבודה שלהם) והמבוגרים (שחלקם הגדול גמלאים) מאכלסים את רמות ההכנסות הנמוכות. נראה שבקרב המבוגרים ההסדרים המאזנים אינם מספיקים, ורמת החיים של משפחותיהם נמוכה מזו של מרבית חברי הקיבוץ. בגילים שבין 41 ל-60 השונות רבה (יש בעלי הכנסות גבוהות ובעלי הכנסות נמוכות), ולכן ההכנסות מופיעות בממוצע כבינוניות. רמת ההכנסות של הגברים גבוהה מזו של הנשים, אך אין הבדל ברמת החיים של המשפחות, הנגזרת מהכנסות שני בני הזוג וגם מושפעת מסבסוד של תחומים שונים. בעלי השכלה אקדמית נהנים מהכנסות גבוהות מן הממוצע, והדבר משתקף ברמת החיים של המשפחה.

הכנסותיהם של העובדים בקיבוץ ובתאגידים ציבוריים והעצמאיים ("זמניות") נמוכות מאלו של השכירים מחוץ לקיבוץ, גם אם הם עובדים בקיבוץ אחר. גם אם ההסדרים הנלווים מצמצמים במידת מה את הפערים, רמת חייהם נמוכה מזו של האחרים. את הרמה הנמוכה ביותר משיגים אלו שאינם עובדים מסיבות שונות, בעיקר גמלאים. בין בעלי ההכנסות הנמוכות נמצאים העובדים הלא מקצועיים שאין להם תפקיד ניהולי בעבודה. מילוי תפקיד בכיר, הן בעבודה והן בתפקיד ציבורי בקיבוץ, "מקפיץ" את רמת ההכנסות ואת רמת החיים של המשפחה אל מעל הממוצע.

כאשר להשפעת השינוי על חיי הפרט, נמצאו הבדלים ניכרים לפי גיל, בעיקר בנוגע לביטחון הכלכלי העתידי, שרק הצעירים סבורים שחל בו שיפור. לנשים העתיד נראה בטוח פחות מאשר לגברים. הרכב משק הבית (המצב משפחתי) משתקף בהבדלים גדולים הן ברמת החיים הנוכחית והן בביטחון לעתיד. קשה למי שצריך להחזיק בית עם ילדים ולתפקד בלי בן זוג. מתגלים פערים גדולים על פי רמת ההשכלה, כאשר לבעלי תארים אקדמיים יש יתרונות ברורים. תפקיד ניהולי בעבודה, ובמידת מה גם תפקיד ציבורי בכיר, מוליכים להבחנה בין מרבית החברים ה"רגילים", שהשינוי השפיע עליהם מעט או באופן ממוצע, לבין שתי קבוצות, זו של "מרוויחים" וזו של "מפסידים" או של משלמי מחיר השינוי. מקום העבודה של הפרט הוא גורם חשוב בקביעת השפעתו של השינוי על חיי הפרט. כאמור, רמת החיים והביטחון בעתידו הכלכלי עולים כאשר הוא מועסק כשכיר מחוץ לקיבוץ, אפילו בקיבוץ אחר.

החברים מסתכלים על אותו קיבוץ אך רואים קבוצים שונים, לפי רמת החיים שלהם. הלוח הבא מציג את תפיסת החברים את השפעת השינוי על היבטים נבחרים מן המערכת הקיבוצית וממצבו הנוכחי של קיבוץ (לאחר השינוי). באופן כללי אפשר להבחין בשלוש נקודות ראות לפי רמת החיים: דומה לזו של מרבית החברים, נמוכה וגבוהה ממנה. אולם בולט הפער בין אלו המגדירים את רמת חייהם "נמוכה הרכה יותר מזו של מרבית החברים" לבין כל היתר.

לוח 10 : תפיסת המערכת הקיבוצית לפי רמת החיים היחסית (ממוצעים)

1. נמוכה הרבה יותר	2.	3.	4.	5. גבוהה הרבה יותר	מספר משיבים	ממוצע	סטיית תקן
2.67	2.86	3.36	3.70	4.00	500	3.32	1.13
3.83	3.47	2.87	2.77	2.50	468	2.99	1.22
2.50	3.28	3.40	3.62	4.00	508	3.38	0.95
1.40	2.15	2.45	2.54	2.50	521	2.37	0.81
1.76	2.51	2.91	3.21	3.50	510	2.85	1.04
1.74	2.23	2.45	2.72	2.50	500	2.43	0.84
1.88	2.30	2.55	2.79	2.75	489	2.52	0.87
2.09	2.15	2.58	2.74	2.38	511	2.51	0.96
1.79	2.15	2.38	2.58	3.38	518	2.37	1.01
1.63	2.09	2.35	2.48	2.71	516	2.30	1.06
1.62	2.23	2.55	2.64	2.63	528	2.47	0.92
4.58	3.93	3.63	3.44	3.50	527	3.69	0.82

בממוצע, החברים שרמת חייהם נמוכה מזו של האחרים מעריכים שתהליך השינוי היה לא הוגן במידת מה ויצר פירוד בין הקבוצות בקיבוץ.

מלבד החברים שרמת חייהם נמוכה בהרבה, רווחת ההרגשה שהשינוי הביא לשיפור במצב הכלכלי של הקיבוץ. אבל רק המעטים שרמת חייהם גבוהה בהרבה מזו של האחרים מעריכים שמצבו הכלכלי הנוכחי של הקיבוץ טוב. רמת השירותים המשותפים – שיכולים היו לעזור לבעלי הכנסות נמוכות – ירדה.

בשיח הקיבוץ, המושג "מצב חברתי" מתייחס ליחסים שבין החברים, והוא משמש מעין מדד לסולידריות בקהילה. מרבית החברים אינם אופטימיים באשר למצב החברתי של הקיבוץ וליכולתו להבטיח את עתידם הכלכלי, אך אלו המתקיימים ברמת חיים גבוהה פסימיים יותר.

אף שאין חולקים על קיומם של פערים כלכליים בין החברים, "מלמטה" הפערים נראים גדולים הרבה יותר, כך שהחסך או הקיפוח היחסי (relative deprivation) מוסיפים על מצוקתם של החברים שרמת חייהם נמוכה מאוד בשל הירידה שחלה בעקבות השינוי. לכך יש להוסיף את תחושת חוסר האונים שלהם בשל התלות במוסדות, שמחויבותם להתחשב בצורכי החברים פחתה היום.

סיכום

במחצית השנייה של שנות השמונים, בעקבות פעולות הממשלה לעצירת האינפלציה הדוהרת, עברה התנועה הקיבוצית ועזועים כלכליים, חברתיים ומורליים. הטלטלה גרמה לגל של שינויים שמגמתם העיקרית היא העברת האחריות מן הכלל אל הפרט (בדרגות שונות, לפי סוגי השינוי בקיבוצים), כפי שבא לידי ביטוי באחד הכינויים המקובלים: "מודל התפרנסות". צירוף הממצאים מוביל למסקנה שהיתרונות מצטברים בעבור בעלי זכויות היתר והחסרונות מצטברים בעבור המוחלשים. אמנם גם בעבר היו פערים בין חברי הקיבוץ, אך אלו היו שוליים. השינויים שבוצעו ביטלו הסדרים שומרי שוויון ובעקבות המעבר לשכר דיפרנציאלי התרחבו הפערים ופרצו את הגדרות. אבל העמקת הפערים אינה משקפת את המצב לאשורו, ואף אינה עיקר. העיקר הוא אובדן הביטחון החברתי. גם בתקופות שבהן רמת החיים של חברי הקיבוץ היתה נמוכה הם נהנו מהגנה כוללת סבירה מפני תהפוכות החיים. לעומת החברה החוץ-קיבוצית, שבה ההגנות הן חלקיות מראשיתן ותלויות במשאבים של הפרט, נקודת ההתחלה הקיבוצית היא של הגנה מלאה (בגבולות האפשרויות של הקיבוץ), ולכן השינוי פירושו הסרה של הגנות שחברי הקיבוץ היו רגילים להן במשך השנים. השינויים שבוצעו בחלק גדול מהקיבוצים הפכו את הקיבוץ לדומה יותר לכלל החברה הישראלית. סביר להניח שהמיעוט הנהנה מרמת חיים גבוהה הרבה יותר מזו של האחרים הוא מושא לקנאה, אך עובדת קיומו של מיעוט (גדול יותר) שרמת חייו

נמוכה בהרבה מזו של האחרים מרמזת על בעיה חברתית הנוצרת בעקבות השינויים. בין אלו שנפלו בין הכיסאות אפשר לציין משפחות חד-הוריות, גרושים וחסרי השכלה ומקצוע. כיוון שמטרת השינוי לא היתה להרע את מצבם של החברים, נראה שיש בעייתיות בהסדרים שנקבעו. הקיבוץ הופך בהדרגה מקהילת רווחה בטוחה לחברה של פרטים בסיכון.

ביבליוגרפיה

- אדר, ג', וח' גולדמברג, 2004. *הון תרבותי והון חברתי ותרומתם לעוצמת הקהילה וכינויה*, חיפה: המכון לחקר הקיבוץ, אוניברסיטת חיפה, חוברת 188.
- אדר, ג', ח' גולדמברג, וא' לויתן, 2006. *מערכת הבריאות בקיבוצים*, חיפה: המכון לחקר הקיבוץ, אוניברסיטת חיפה, חוברת 189.
- אחדות, ל', ר' כהן, ומ' אנדלבלד, 2006. *ממדי העוני והפערים בהכנסות 2005: ממצאים עיקריים*, ירושלים: המוסד לביטוח לאומי, מנהל המחקר והתכנון.
- בראלי, א', ד' גוטוויין, וט' פרילינג (עורכים), 2006. *חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי*, ירושלים ובאר-שבע: יד יצחק בן-צבי, מכון בן-גוריון לחקר ישראל ואוניברסיטת בן-גוריון.
- ברונו, מ', 1989. "הבראת המשק בפרספקטיבה היסטורית", רבעון לכלכלה 141: 89-113.
- גוטליב, ד', ונ' קסיר, 2004. *העוני בישראל והאסטרטגיה המוצעת לצמצומו*, ירושלים: בנק ישראל.
- גץ, ש', 1990-2003. *סקר שינויים בקיבוצים*, תל-אביב: המחלקה לתכנון תנועתי והמכון לחקר הקיבוץ, אוניברסיטת חיפה.
- , 2002. *השינויים בקיבוץ*, חיפה: המכון לחקר הקיבוץ, אוניברסיטת חיפה.
- דה מלאך, ד', 1995. *השינוי הארגוני הפורמלי בקיבוץ: השפעתן של "נורמות מובנות מאליהן"*, רמת אפעל: יד טבנקין.
- הראל, י', 1993. *הקיבוץ החדש*, ירושלים: כתר.
- זמיר, א', 1999. *מבעד לתקרת הזכוכית: נשים בתפקידי ניהול בכירים בקיבוץ*, רמת אפעל: יד טבנקין.
- זמיר, ד', 1996. *הצלחה כלכלית והתמודדות עם משבר: תרומת התרבות הארגונית*, חיפה: המכון לחקר הקיבוץ, אוניברסיטת חיפה.
- , 2006. "דוקטרינה כלכלית ומשבר חברתי", הרצאה בכינוס חוקרי הקיבוץ בגבעת חביבה (לא פורסם).
- יפה, ד', 2003. *שנתון התנועה הקיבוצית, 2003*, תל-אביב: התנועה הקיבוצית.
- כספי, א', 1992. "ריאיון עם יעקב פרנקל, נגיד בנק ישראל", *הארץ*, 27.3.1992.
- כרמל, ש', א' לפידות, וא' מוטרן, 1995. "תמיכה חברתית, אירועי חיים, בריאות ושביעות רצון מהחיים בקרב קשישים בקבוץ ובעיר", *גרונטולוגיה* 70: 6-18.

- כרמל, ש', א' לפידות, א' מוטרן, וג' שמי, 1996. "ניכוי הערכת בריאות עצמית בקרב קשישים בקיבוץ ובעיר", *חברה ורווחה* טז (3): 380–361.
- לב-ארי, ל', וא' פוין, 2006. "הון חברתי כמנוף לפיתוח הפריפריה", *אופקים בגיאוגרפיה* 66: 95–113.
- לוי-ברזילי, ר', 2004. "החברים לקחו בים מטבעול", *הארץ*, 27.8.2004.
- לריתן, א', ג' אדר, וצ' עס-עד, 1981. "הזדקנות בקיבוץ: הגורמים הקובעים את שביעות הרצון מן החיים", *הקיבוץ* 8: 16–42.
- לריתן, א', ג' כהן, ומ' יפה-כץ, 1983. "תוחלת החיים של חברי קיבוץ", *גרונטולוגיה* 25: 27–54.
- לריתן, א', ג' אדר, וח' גולדמברג, 2006. אי-שוויון סוציו-אקונומי בקיבוצים והשלכותיו על ביטויי בריאות של חבריהם, חיפה: המכון לחקר הקיבוץ, אוניברסיטת חיפה.
- לור, י', 2005. "החברים משדרים מצוקה", *הדף הירוק*, 8.9.2005.
- מלניק, ר', 2006. "מדד הרצליה 2006: המיקום של ישראל לעומת מדינותיה השכנות ומדינות העולם המערבי", *כנס הרצליה השישי*, 21.1.2006, המרכז הבינתחומי הרצליה.
- סואן, ד', 2006. *ממדינת רווחה לדרוויניזם חברתי: השסע הריכוזי בישראל*, תל-אביב: צ'ריקובר.
- סיני, ס', 2005. ראיון אישי בנושא נשים ואמהות חד-הוריות בתנועה הקיבוצית, 24.1.2005.
- עס-עד, ק', 2001. "נופלים ברשת הביטחון", *הקיבוץ*, 15.11.2001, עמ' 9.
- , 2006. "השנה שלו ושלנו", *ריאיון עם זאב שור*, *הקיבוץ*, 9.2.2006, עמ' 5.
- פוקר, ת', 2002. "אבטלה גואה", *הדף הירוק*, 8.8.2002, עמ' 7.
- פטנס, ר"ד, 2006. "התפוררות המעורבות האזרחית בארצות הברית של ימינו", *סוציולוגיה ישראלית* 2(2): 381–397.
- פוין, א', 2003. *הון חברתי בקיבוצים בפריפריה*, רמת אפעל: יד טבנקין.
- , 2003. *הקיבוץ הדיפרנציאלי בעיני חבריו*, חיפה: המכון לחקר הקיבוץ, אוניברסיטת חיפה.
- פלגי, מ', 2004. "הון אנושי, חברתי ותרבותי ורצונם של צעירים להישאר בעמק יזרעאל", *אופקים בגיאוגרפיה* 59: 106–117.
- פלגי, מ', וא' אורחן, 2005. *עמדות דעת קהל בקיבוץ*, 16, חיפה: המכון לחקר הקיבוץ, אוניברסיטת חיפה.
- , 2007. *עמדות דעת קהל בקיבוץ*, 17, חיפה: המכון לחקר הקיבוץ, אוניברסיטת חיפה.
- פלגי, מ', וש' שריר, 2001. *עמדות דעת קהל בקיבוץ*, 12, חיפה: המכון לחקר הקיבוץ, אוניברסיטת חיפה.

- פרידמן, מ', 1977. קפיטליזם וחופש, ירושלים: אדם.
- פרייזר, נ', 2004. "מחלוקה להכרה? דילמות של צדק בעידן פוסט-סוציאליסטי", ד' פילק וא' רם (עורכים): שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 270–297.
- קלינוב, ר', ומ' פלגי, 2006. רמת החיים בקיבוצים: השוואה למשפחות עירוניות, ירושלים: המכון למחקר כלכלי בישראל ע"ש מוריס פאלק, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- קמחי, ש', ומ' שמאי, 2006. "חוסן קהילתי כבולם תגובות לחץ: תגובות תושבי הצפון ליציאת צה"ל מלבנון", סוגיות חברתיות בישראל 1 (ינואר): 152–170.
- רוזנר, ד', 1999. השיטה והמשבר: שברים, הסדרים ושנויים בתנועה הקיבוצית, תל-אביב: עם עובד.
- רוזנר, מ', 2003. צדק חלוקתי בקיבוצים שהשתנו, חיפה: המרכז לחקר הקיבוץ, אוניברסיטת חיפה.
- רוזנר, מ', וש' גץ, 1996. הקיבוץ בעידן של שינויים, תל-אביב וחיפה: הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת חיפה.
- רוזנר, מ', מ' פלגי, וח' גולדמברג, 2002. שיטות של תקציב דיפרנציאלי בקיבוצים ומאפייניהן, חוברת 179, חיפה: המכון לחקר הקיבוץ, אוניברסיטת חיפה.
- שנהב, י', 1995. מכונת הארגון: חקירה ביקורתית ביסודות תורת הניהול, תל-אביב: שוקן.
- שנר, מ', 1986. "מצעדו של הקיבוץ מהומניזם לטוטליטריזם הומאני: הקיבוץ כגורם נכות רגשית לבניו", שדמות צו–צז (חורף): 25–37.
- Baltes, P. B., and M. M. Baltes, 1990. *Successful Aging: Perspectives from the Behavioral Sciences*, Cambridge, Mass.: Cambridge University Press.
- Bauman, Z., 1998. *Work, Consumerism and the New Poor*, Buckingham: Open University Press.
- Bell, D., 1976. *The Cultural Contradictions of Capitalism*, New York: Basic Books.
- Cohen, E., 1976. "The Structural Transformation of the Kibbutz," in: G. K. Zollschan and W. Hirsh (eds.), *Social Change*, New York: Schenkman Publishing Company, pp. 703–742.
- Cohen-Charash, Y., and P. E. Spector, 2001. "The Role of Justice in Organizations: A Meta-Analysis," *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 86: 278–321.
- Colquitt, J. A., D. E. Conlon, M. J. Wesson, C. O. Porter, and N. K. Yee, 2001. "Justice at the Mmilleennium: A Meta-Analytic Review of 25 Years

- of Organizational Justice Research," *Journal of Applied Psychology* 86: 425–445.
- Cropanzano, R., C. A. Prehar, and P. Y. Chen, 2002. "Using Social Exchange Theory to Distinguish Procedural from Interactional Justice," *Group & Organization Management* 27 (3): 324–351.
- Esping-Anderson, G., 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, New Jersey: Princeton University Press.
- Fiscella, K., and P. Franks, 1997. "Poverty or Income Inequality as Predictor of Mortality: Longitudinal Cohort Study," *British Medical Journal* 314: 1724–1727.
- Fukuyama, F., 1996. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, New York: Free Press.
- Granovetter, M., 1985. "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness," *American Journal of Sociology* 91: 481–510.
- Hegtvedt, K. A., and C. Johnson, 2000. "Justice Beyond the Individual: A Future with Legitimation," *Social Psychology Quarterly* 63: 298–311.
- Knuegel, J. R., D. S. Mason, and B. Wegener (eds.), 1995. *Social Justice and Political Change: Public Opinion in Capitalist and Post-Communist States*, New York: Aldine de Gruyter.
- Leviatan, U., 1999. "Contribution of Social Arrangements to the Attainment of Successful Aging: The Experience of the Israeli Kibbutz," *Journal of Gerontology: Psychological Sciences* 54(b): 205–213.
- Miller, D., 1992. "Distributive Justice: 'What the People Think'," *Ethics* 102: 505–593.
- Palgi, M., 1994. "Attitudes Towards Suggested Changes in the Kibbutz as Predicted by Perceived Economic and Ideological Crisis," *Journal of Rural Cooperation* 22(2): 113–130.
- , 2006a. "Pitfalls of Self-Management in the Kibbutz," *International Review of Sociology* 161: 63–77.
- , 2006b. "Commitment, Trust, Social Justice and the Quality of Social Existence," Paper presented at the World Congress of Sociology, The International Sociological Association, Durban, South Africa, July 23–29.
- Putnam, R. D., 1992. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, New Jersey: Princeton University Press.

- Rowe, J. W., and R. L. Kahn, 1998. *Successful Aging*, New York: Pantheon Books.
- Saunders, M. N. K., and A. Thornhill, 2003. "Organizational Justice, Trust and the Management of Change: An Exploration," *Personnel Review* 32(3) (June): 360–375.
- Tannenbaum, A., M. Rosner, B. Kavic, M. Vianello, and G. Weise, 1974. *Hierarchy in Organization*, San Francisco: Jossey Bass.
- Tönnies, F., [1887] 2001. *Community and Civil Society*, Cambridge: Cambridge University Press.

רשימת המשתתפים

ד"ר גילה אדר

המכון לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי, אוניברסיטת חיפה

אליאט אורחן

המכון לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי, אוניברסיטת חיפה, והמרכז האקדמי רופין

דני זמיר

המכון לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי, אוניברסיטת חיפה

ד"ר אברהם פווין

המכון לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי, אוניברסיטת חיפה

פרופ' מיכל פלגי

המכללה האקדמית עמק יזרעאל והמכון לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי,

אוניברסיטת חיפה